

MARGITTAI LINDA

Zsidó ellenállás a Délvidéken, 1941–1944

„Mind azóta, hogy Hannah Arendt a zsidók szemére vetette, hogy náci gyilkosaikkal nem szálltak szembe, a történészek igyekeznek bebizonyítani, hogy ez nem így volt” – mutatott rá Michael H. Kater kanadai történész Yisrael Gutmannak a varsói gettőlázadás történetét feldolgozó 1982-es monográfiájáról írt recenziójában.¹ Azoknak a – különösen korai – munkáknak a többsége, amelyek a nácikkal és cinkosaikkal szembeni zsidó ellenállás létezésének tényét hangsúlyozzák, az előbb említett-hez hasonlóan az olyan kiemelkedően hősies, nagyrészt szervezett, fegyveres ellenállási cselekményekre helyezi a hangsúlyt, mint amilyenek a gettőlázadások, a koncentrációs táborokbeli felkelések, vagy a zsidó partizánok harcai voltak. Még ha a népi irtó gépezet működését ezek lényegileg nem is akadályozták, a körülmények fényében kivételes figyelmet érdemel a tény, hogy az ellenállásnak ilyen és hasonló eseteire viszonylag gyakran került sor. A bennük részt vevőkre és a világháború utáni zsidó önképre gyakorolt hatásukat tekintve pedig a jelentőségük felmérhetetlen.²

Ezzel együtt is az, ahogy a holokauszt-történetírás az európai zsidóság helyzetét összességében ábrázolta, hosszú ideig nehezen lépett ki a „választás nélküli választások” által bék-

¹ Michael H. KATER: Yisrael Gutman: The Jews of Warsaw 1939–1943. *Canadian Slavonic Papers*, 1984/2. 273–275.

² Yehuda BAUER: *Rethinking the Holocaust*. Yale Universtiy Press, New Haven–London, 2002. 140.

lyóba kötött kollektív áldozati lét paradigmájából. A „választás nélküli választások” kifejezéssel annak megalkotója, Lawrence L. Langer arra utalt, hogy a nácik és kollaboránsaik által az áldozataikra kényszerített körülmények utóbbiak erkölcsi valóságát olyannyira eltorzították, hogy a döntéseik nem tényleges alternatívák mérlegelésén nyugodtak. Ehelyett kizárólag abnormális választási lehetőségek adódtak, amelyeknek végső soron egyike sem volt az áldozatok saját választása.³ Bár a fentiek általános igazságtartalmával nehéz vitatkozni, e megközelítés kevés lehetőséget ad arra, hogy a zsidóknak az üldöztetésükkel szembeni reakcióit a maguk heterogenitásának megfelelően rekonstruáljuk, és olyan aktív cselekvőkként láttassuk őket, akik részt vettek saját sorsuk formálásában, komoly erőfeszítéseket és felelős döntéseket hoztak életminőségük és végső soron életük megóvása érdekében.

Utóbbi törekvést nagyban elősegíti, hogy a zsidó ellenállás témaköréhez köthető újabb tanulmányok zömének megközelítése az *amidah* koncepciójával rokonítható. Ez a fegyveres ellenállás mellett ellenállásként értelmez minden olyan erőfeszítést, amely a nácik és kollaboránsaik politikája által sújtott zsidók egzisztenciális, fizikai, szellemi, erkölcsi kitartását és túlélését volt hivatva szolgálni.⁴ E munkák érdeme, hogy az európai zsidóüldözések különböző fázisaiban és színterein az üldözöttek által felvonultatott közösségi és egyéni ágencia és megküzdési stratégiák bemutatása révén – nem elvitatva tőlük az áldozatiság tagadhatatlan élményét – árnyalják a zsidóságról mint az üldözések passzív, elszenvedő alanyairól kialakult képet.⁵

A magyarországi holokauszt-szakirodalomban a zsidó reakciók és ellenállás témájához kapcsolódó anyagok döntően az

³ Lawrence L. LANGER: *Versions of Survival: The Holocaust and the Human Spirit*. SUNY Press, New York, 1982. 72.

⁴ Az *amidah* héber kifejezés, szó szerint azt jelenti, hogy „felállni (valamivel szemben)”, de van egy ezen túlmutató, mélyebb jelentése is, amit nehéz más nyelven visszaadni. A kifejezésről és a koncepció szakirodalmi evolúciójáról: Robert ROZETT: Jewish Resistance. In: Dan STONE (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. Dalgrave–Macmillan, London, 2004. 345–347.

⁵ Az utóbbi idők legnagyobb szabású ilyen vállalkozása: *Jewish Responses to Persecution*. I–V. kötet. (1933–1946.) Jürgen MATTHAUS et al. Rowman&Littlefield Publishers–USHMM, Washington D. C., 2010–2015.

1944-es cionista tevékenységre és embermentésre, illetve a főleg a korai munkákban erősen túlhangsúlyozott mértékű antisziszta ellenállásban történt zsidó részvételre, tehát a szervezett és részben fegyveres ellenállási tevékenységekre koncentrálnak.⁶ Ugyanekkor nem volt elkerülhető azoknak a tényezőknek a feltárása sem, amelyek miatt nem bontakozott ki a gettósításokkal, deportálásokkal szemben szélesebb körű ellenállás a zsidók körében Magyarországon.⁷ Az utóbbi időben a koncentrációs táborokban alkalmazott megküzdési stratégiák témája iránt megnövekedett nemzetközi szakirodalmi érdeklődéssel összhangban a magyar deportáltakra vonatkozóan is születtek hasonló tanulmányok.⁸ A magyarországi intézményesített antiszemita diszkrimináció és üldöztetés 1944–1945-ös fejezteit megelőző – összességében kevésbé tragikus, de a későbbi fejlemények szempontjából kritikus jelentőségű – évekre vonatkozóan azonban már jóval kevesebb olyan munka lelhető fel, amely az üldözöttek tapasztalatait kimondottan a boldogulás és ellenállás perspektívájából taglalja vagy legalább érint ahhoz köthető kérdéseket.⁹ Tanulmányomban ezért a magyarországi

⁶ Lásd a legutóbbi évtized szakirodalmi termését ugyan nem tartalmazó, de a témakör feldolgozottságának fő irányairól e nélkül is érvényes képet adó bibliográfiai gyűjtemény vonatkozó részeit: *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*. I–II. kötet. Randolph L. BRAHAM. Park Kiadó, Budapest, 2010. 299–316.

⁷ Yehuda DON: Why Was There No Massive Jewish Resistance in Hungary? *Studia Judaica*, 2001/10. 110–123.

⁸ György CSEPELI–Gergő PRAZSÁK: Paths to Fatelessness. Holocaust. *Holocaust. Studii și Cercetări*, 2015/1. 81–95.; DANCs István–PÁSZTOR András: Túlélési stratégiák a lágerekben. *Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont*. Forrás: http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=291:tulelesi-strategiak-a-lagerekben&catid=34:tulelesi-strategiak (Letöltve: 2019. 07. 15.); HORVÁTH Rita: Gyerekek túlélési stratégiái a náci koncentrációs táborokban tanúvallomásaik tükrében. In: MOLNÁR Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapiakig. A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Balassi Kiadó, Budapest, 2016. 305–314.

⁹ Az újabb munkák között említendő: Judit KÖNYA: *Halakha and Anti-Jewish Legislation Responsa Literature Written in the 1930s and 1940s in Hungary*. PhD-disszertáció, ELTE, 2014; K. FARKAS Claudia: „Küzdeni a zsidótörvények súlya alatt”. Zsidó reakciók a jogfosztásra, 1938, 1939. In: Randolph L. BRAHAM–KOVÁCS András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán*. Múlt és Jövő, Budapest, 2015. 59–75.; Gergely KUNT: The Psychological Coping Mechanisms of a Jewish Hungarian Teenager, Lilla Ecséry, as Reflected in Her

zsidóság boldogulási és ellenállási tevékenységét ez utóbbi, kevésbé tárgyalt, 1944 tavasza előtti időszakra nézve vizsgálom a visszacsatolt délvidéki térségre irányuló esettanulmányon keresztül.

Magyarország második világháború előtti és alatti revíziós területnövekedésének utolsó és egyben legviharosabb állomásként, a Jugoszlávia ellen 1941 áprilisában indított tengelyhatalmi invázió révén visszafoglalt Délvidéken viszonylag kisszámú (mintegy 15 ezer fő, 1,4%), többnyire magyar nemzeti és kulturális kötődésű zsidóság élt.¹⁰ Az ő életüket innentől kezdve jelentős részben ugyanazok – a zsidók állampolgári egyenlőségét felszámoló és túlzottnak bélyegzett gazdasági, társadalmi súlyuk visszaszorítását célzó – korlátozások határozták meg, amelyek a korabeli Magyarország zsidó lakosságának egészére vonatkoztak.¹¹ A Délvidék visszacsatolásakor már érvényben volt antiszemita törvények és rendeletek hatályának zömét erre az országrészre is kiterjesztették, az azt követően meghozottak pedig itt is automatikusan életbe léptek.¹²

Léteztek azonban az antiszemita elnyomásnak olyan formái, amelyek a Délvidék zsidóságát sajátos módon sújtották. A magyar hatóságoknak a térség etnikai viszonyainak gyors és drasztikus átrendezésére hozott intézkedései a délszláv (főleg szerb) lakosság mellett a nemzeti szempontból szintén kollektívan megbízhatatlannak bélyegzett zsidóságot sújtották leginkább. A magyar hadsereg bevonulása után, a visszafoglalás első negyedévében működő katonai közigazgatás alatt egy olyan durván represszív antiszemita hatósági gyakorlat bonta-

Diary Written during the Holocaust. *Judaica et Holocaustica* 7. Women and World War II. 2016. 69–89.

¹⁰ KEPECS József (szerk.): *A zsidó népesség száma településenként 1840–1941*. KSH, Budapest, 1993. 62–84., 138., 318–333.

¹¹ A magyarországi zsidótörvényekről és -rendeletekről általában: Nathaniel KATZBURG: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. Bábel, Budapest, 2002. 85–90.; KARSAI László: *A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. Századok*, 2004/6. 1285–1304.; UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944*. Jelenkor Kiadó, Budapest, 2016. 452–478.

¹² A második zsidótörvény (1939: IV. tc.) hatályát a 8550/1941. ME sz. rendelet terjesztette ki a visszafoglalt délvidéki területekre (1941. november 29.).

kozott ki, amely a zsidók tömeges letartóztatásától, internálásától, kiutasításától kezdve gátlástalan kirablásukon keresztül a hatályos zsidóellenes jogszabályokon jóval túlmenő jogfosztásáig terjedt. 1941 ősztől, a civil közigazgatási és életviszonyok kiépülésével a térség konszolidációjára irányuló kormányzati szándék egyre hangsúlyosabbá vált, és – egyelőre óvatos, elmentmondásos – lépések történtek az árnyaltabb etnikai politikai módszerek alkalmazásának irányába.¹³ Ennek részeként a zsidókkal kapcsolatos bánásmód is valamivel mértéktartóbbá vált. Ezt az alig elkezdődött folyamatot durván megtörték az 1942. januári „hideg napok” hírhedt tömeggyilkos razziái, melyek során magyar katonai és csendőri alakulatok több mint háromezer, zömmel szerb és zsidó lakost mészároltak le „partizánvadászat” ürügyén a Dél-Bácskában.¹⁴ Az 1942 tavaszán kinevezett és az ország 1944. március 19-i német megszállásáig működő Kállay-kormány azonban reálpolitikai megfontolásokból, de elvi meggyőződésből is a korábbiaknál békülékenyebb nemzetiségpolitikát és higgadtabb zsidópolitikát folytatott.¹⁵ Bár a zsidókkal való bánásmód a Délvidéken ez idő alatt is bizonyos mértékben önkényesebb és kiszámíthatatlanabb maradt, mint az anyaországban, összességében visszakanyarodott az országszerte jellemzőbb, kevésbé radikális diszkriminációs gyakorlathoz.¹⁶

¹³ A magyar kormányok délvidéki etnikai politikájáról általában: A. SAJTI Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1987.

¹⁴ A dél-bácskai razziákról: Uo. 152–169.

¹⁵ A Kállay-kormány zsidó-, illetve nemzetiségpolitikájáról: Randolph L. BRAHAM: *A népirtás politikája: a holokauszt Magyarországon*. Park Kiadó, Budapest, 2015. 230–262.; KARSAI László: Magyar zsidók sorsa Nyugat-Európában 1942–1943-ban. In: FISCHER Ferenc–MAJOROS István–VONYÓ József (szerk.): *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. University Press, Pécs, 2000. 343–366.; UNGVÁRY Krisztián: I. m. 478–516. Annak délvidéki politikájáról: A. SAJTI Enikő: I. m. 169–216.

¹⁶ A délvidéki zsidópolitika általános tendenciáiról: A. SAJTI Enikő: Megtorlás vagy konszolidáció? Délvidék 1941–1944. In: Randolph L. BRAHAM–Attila POK (eds.): *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later*. Rosenthal Institute for Holocaust Studies, New York, 1997. 379–388.

Körülményeik részbeni hasonlósága folytán az ellenük irányuló antiszemita politikához a délvidéki zsidók sokszor hasonlóan viszonyultak, mint sorstársaik máshol az országban. Helyzetük és az őket sújtó intézkedések sajátosságai azonban régióspecifikus válaszokat is provokáltak. Ez utóbbiakra a tanulmányomban ugyanúgy kitérek, mint az előbbiekre. Az ellenállás fogalmát én is tágan értelmezem: idesorolok minden olyan erőfeszítést, amely az antiszemita elnyomás okozta károk enyhítésére, a létezés normális kereteinek vagy legalább ezek érzetének fenntartására, az emberi méltóság, az egzisztencia, végső soron pedig az élet megőrzésére irányult. Egyéni és csoportos tevékenységek széles spektrumának szentelek ezért figyelmet az üldöztetések előli elmeneküléstől kezdve az antiszemita korlátozásokkal történő szembeszegülés különféle eszközein keresztül a szervezett, fegyveres ellenállásban való részvételig, illetve a vallási-kulturális és szociális jellegű közösségi önszervezésig. Megkísérlem felmérni, hogy ezek a megküzdési stratégiák mennyire voltak, lehettek eredményesek, hol húzódtak a korlátaik, és hogy az ezeket alkalmazó egyéneknek és közösségeknek milyen dilemmákkal, kockázatokkal és következményekkel kellett számolniuk.

Menekülés a Délvidékről, menekülés a Délvidékre

Az antiszemita elnyomásra adható lehetséges válaszok közül a délvidéki zsidók egy része a menekülést választotta. Ahogy 1941 kora tavaszán a Jugoszlávia elleni invázió egyre valószínűbbnek tűnt, a délvidéki zsidók körében is nőtt a félelem, bizonytalanság.¹⁷ Egyre kevésbé az volt a kérdés, hogy érdemes-e menekülni, hanem hogy hová érdemes, és egyáltalán hová lehet még. Mivel a tengelyhatalmak támadása északról volt várható,

¹⁷ Lásd: Memoirs of László Blahm, Yad Vashem Archives (a továbbiakban: YVA) O.39 – Collection of Memoirs Written for the Yad Vashem Competition, Item ID: 3731412, File Nr. 87. (a továbbiakban: Blahm-memoár, YVA) 1.

ezért többen délre, Szerbia belső részei felé indultak.¹⁸ A magyar csapatok bevonulása nyomán – bár érkezésüket a többségükben magyar nemzeti-kulturális elkötelezettségű délvidéki zsidók egy része a nem zsidó magyarokkal együtt „a 23 éves szerb uralom” alóli felszabadításként ünnepelte – az országrészt elhagyók létszáma tovább nőtt. A zsidók kiáramlását a Délvidék új magyar hatóságai annál kevésbé kifogásolták, mivel ők maguk is arra törekedtek, hogy az elsősorban a két világháború közt beköltözöttek és más, nemzetiségi politikai, nemzetbiztonsági szempontból veszélyesnek nyilvánított lakossági csoportok tömeges kiutasítása révén a régió zsidóságának számát is erőteljesen csökkentse.¹⁹

Mivel azonban a tengelyhatalmi támadás nyomán hamar összeomló Jugoszlávia utódállamaiban, a német katonai ellenőrzés alá került Szerbiában és Ante Pavelić usztasa bábálmában gyakorlatilag azonnal megkezdődött a „végső megoldás” végrehajtása, csakhamar azok a zsidók lettek jóval többen, akik az egyelőre biztonságosabbnak számító magyar területekre igyekeztek jutni.²⁰ Elsősorban a szerbiai, horvátországi részen élő vagy az invázió idején épp ott tartózkodó, de a magyar fennhatóság alá jutott térségből származó zsidók számára tűnt az adott helyzetben a legjobb megoldásnak, ha megpróbálnak visszatérni a Délvidékre. Abban reménykedtek, hogy délvidéki kötődésük miatt a magyar állam beengedi őket. Olyanok is sokan akartak visszamenni a Délvidékre, akik még a Jugoszlávia elleni támadást meg sem várva, vagy a magyar katonai erők antiszemita kilengései miatt hagyták el az országrészt, illetve akiket a magyar hatóságok utasítottak ki. Az ő megfontolásaik hasonlóak voltak: a magyar uralom nem kíméli a zsidókat, de ahogy a nácik és szerb, horvát csatlósai bánnak velük, az még rosszabb. Hamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a ma-

¹⁸ Lásd: Richard Mayer: A Memoir. United States Holocaust Memorial Museum (a továbbiakban: USHMM) Accession Nr. 2007.218 (a továbbiakban: Mayer-memoár, USHMM) 7.

¹⁹ A délvidéki kiutasításokról, kitelepítésekről bővebben: A. SAJTI Enikő: *Délvidék*. I. m. 40–53.

²⁰ A szerbiai és horvátországi holokausztról: KARSAI László: *Holokauszt*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001. 191–200.

gyar hatóságok a bizonyíthatóan délvidéki származású zsidókat, köztük azokat, akiket a visszacsatolás után a törvények szerint megilletett volna a magyar állampolgárság, ugyanúgy nem voltak hajlandók az országrészbe be- vagy visszaengedni, mint azokat, akiknek a délvidéki kötődése kétséges vagy nem is volt.²¹

Ez azonban nem tartotta vissza az egyre inkább az életükért futó menekülőket, akik számára az egyik első nehézséget a magyar határon való átjutás jelentette. 1941. szeptember 19-én Werth Henrik vezérkari főnök arra figyelmeztette Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert, hogy „ha kellő határszigorításokkal idejében közbe nem lépünk, [...] szerb és horvát területekről zsidó invázió fog bennünket ellepni”.²² Werth kifogásolta, hogy a hatályos törvények értelmében az „átszivárgókat” csak kihágásért, mint jogtalan határátlépőket lehetett felelősségre vonni, akik rövid fogházbüntetés után „belevegyülnek” majd a lakosságba. Jogszabály szerint az illegális határátlépőknek – zsidóknak is – valóban legfeljebb tizenöt nap fogházzal kellett számolniuk akkor, ha együttműködtek az őket igazgató határőrökkel, vagy maguk jelentkeztek a magyar hatóságoknál, és tanúsították, hogy önhibájukon kívül nem tudtak útlevelet szerezni és „súlyos egyéni körülmények” miatt kényszerültek átlépni a határt.²³ Sejthető volt viszont, hogy a Délvidékre menekülő zsidók zöme – tartva attól, hogy (ismét) kitoloncolják őket – nem fog a magyar hatóságoknál önként jelentkezni. Werth ezért

²¹ Vajdasági Múzeum (a továbbiakban: VM), Csendőrség, 8/9–27252/1941, Katonai közigazgatás, 1/72–25730/1941 és Polgári közigazgatás, 13/69–28335/1941; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) K150. BM Ált. II-7-15540/1941. Az 1941: XX. tc. (1941. december 31.) értelmében a visszacsatolt délvidéki területek lakosai közül azok, akik 1921. július 26-án az akkori magyar jogszabályok értelmében magyar állampolgárok voltak és a trianoni határváltozások következtében váltak az új délszláv állam állampolgáraivá, magyar állampolgárságukat automatikusan visszakapták akkor, ha 1931. június 1. és 1941. június 1. között állandóan a visszacsatolt délvidéki területen laktak. Az így visszaszerezett állampolgárság kiterjedt az illető feleségére és huszonnégy éven aluli gyermekeire, attól azonban a belügyminiszter bárkit megfoszthatott, aki „az elszakítottág ideje alatt ellenséges magatartásával a magyar nemzet érdekei ellen súlyosan vétett”.

²² MNL OL K149. BM Res. 1941-6-15062.

²³ 1940. évi XVIII. tc. 10. §.

inkább megelőzni igyekezett a zsidók bejutását, és sürgetésére a következő hetekben a Belügyminisztérium meg is szigorította a dunai határ őrizetét.²⁴

Mindezzel együtt – elviekben – nem volt teljesen lehetetlen az egykori jugoszláv területeken rekedt zsidók számára, hogy akár hivatalos úton is visszatérhessenek Magyarországra. Erre azoknak volt a legtöbb esélyük, akik rendelkeztek érvényes magyar állampolgársággal, a trianoni területen bírtak illetőséggel, nemzeti, politikai „megbízhatóságuk” szempontjából konkrét kifogás nem merült fel ellenük, csak átmenetileg tartózkodtak Jugoszláviában, és magyarországi lakhatásuk, megélhetésük biztosítva volt. A Zágrábban tartózkodó Schächter Gábor hazautazását például a belügyminiszter nem kifogásolta, mivel a férfi bizonyítani tudta, hogy 1939-ig Budapesten élt, magyar állampolgársága és megfelelő jövedelme volt.²⁵

A forrásokból nem derül ki, hogy Schächter végül valóban vissza tudott-e térni Magyarországra. A magyar kormány és külképviseletek általános hozzáállását tekintve azonban már az is inkább kivételesnek tekinthető, hogy a férfi egyáltalán kapott hazatérési engedélyt. A háború kitörése után külföldön rekedt és náci fennhatóság alá került, hazatelepülni igyekvő magyar állampolgár zsidókkal szemben a magyar kormány rendkívül ellentmondásos politikát folytatott. Egyrészt nem akart zsidókat, így őket sem, az országba be(vissza)engedni, egyszersmind arra törekedett, hogy bizonyos fokú védelemben részesítse őket, és különösen 1942-től kezdve megakadályozza a deportálásukat. A kormány a magyar állampolgár zsidók feletti „rendelkezési jog” fenntartása révén demonstrálni kívánta Magyarország viszonylagos függetlenségét a németektől, figyelve egyúttal a hasonló gyakorlatot folytató többi náci szövetséges állam, Olaszország, Románia, Bulgária példájára is. Nem kívánta átengedni a náciknak a külföldön élő magyar zsidók „magyar nemzeti vagyonnak” nyilvánított javait sem. Összességében azonban a kormány, bár tudta, hogy a maradás szinte biztos halált jelent, erősen korlátozott számban engedte

²⁴ MNL OL K149. BM Res. 1941-6-15062.

²⁵ MNL OL K150. BM Ált. V-19-6244/1941.

csak meg – sokszor már túl későn – a hazatelepülést, többnyire prominens, vagyonos zsidóknak.²⁶

A Szerbiában, Horvátországban rekedt magyar zsidók szintén azt tapasztalták, hogy a belgrádi magyar nagykövetség és a zágrábi magyar konzulátus nem igyekezett elintézni számukra, hogy Magyarországra visszajuthassanak.²⁷ A délvidéki kötődésű zsidók helyzetét tovább nehezítette, hogy a külképviseletek nemcsak a zsidók ügyeit kezelték általában szigorúbban, mint a nem zsidóké, de a visszacsatolt területekről származó zsidók a trianoni országrészből származó sorstársaikkal szemben is hátrányban voltak. Egy visszacsatolt területéről származó nem zsidó akkor is kaphatott útlevelet, ha magyar állampolgárságát valószínűsíteni lehetett egyéb okmányok, például illetőségi bizonyítvány vagy kamarai tagság alapján. Zsidóknak viszont kétséget kizáróan bizonyítaniuk kellett az állampolgársági jogosultságukat olyan dokumentumokkal, amelyek beszerzése a határváltozások, háborús viszonyok miatt sokszor lehetetlen volt.²⁸

Az állampolgársági és útlevélkérelmek gyakran elvesztek a bürokrácia útvesztőiben, és az ügyintézésben a szándékos időhúzás sem volt ritka. Azok is, akik végül megkapták a magyarországi beutazási engedélyt, a kézbesítés időpontjában nemegy-

²⁶ A témáról lásd: RANDOLPH L. BRAHAM: *A népiirtás politikája: a holokauszt Magyarországon*. Park Kiadó, Budapest, 2015. 300–322.; KARSAI László: *Magyar zsidók sorsa*. I. m. 343–366.; KÁDÁR Gábor–VÁGI Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2005. 99–104.; MICHELE SARFATTI: *Holokauszt Olaszországban: a magyar zsidók sorsa*. In: MOLNÁR Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 100–110.; FROJIMOVICS Kinga: A „Bécsben élő számos magyar állampolgár hathatós jogvédelme”. A magyar állampolgárságú zsidók ügyeinek intézése a bécsi magyar főkonzulátuson az Anschluss után. In: MOLNÁR Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapiig*. I. m. 171–179.

²⁷ A BM 103.300/1942. V. o. sz. szigorúan bizalmas körrendelete. Lásd: MNL OL K149. BM Res. 1943-9 (IV) útlevel ügyek – sz. n. A téma feltárását nehezíti, hogy a belgrádi magyar nagykövetségnek (MNL OL K82) és a zágrábi magyar konzulátusnak (MNL OL K140) a kérdéses évközből minimális iratanyaga maradt fenn, amely nem tartalmaz zsidó ügyekhez kapcsolódó dokumentumokat.

²⁸ Uo.

szer már a nácik és csatlósaik koncentrációs táborainak valamelyikében raboskodtak, ahonnan ritkán volt kiút. Többen ezért jobbnak látták eleve valamilyen kerülőutat választani. Az illegális határátlépés mellett döntő zsidók közül azok indultak a legtöbb eséllyel, akik segítő hálózatként kamatoztatható, szerteágazó, az új országhatárokon és az etnikai határokon is átívelő – szerbeket, horvátokat, magyarokat, németeket is magában foglaló – kapcsolatrendszerrel és kellő anyagiakkal rendelkeztek. A dunai átkelés ezzel együtt is számos nehézséggel járt. A hidak romokban álltak, a kompokat a magyar hatóságok szigorúan ellenőrizték. Ezekre felszállni még akkor sem volt biztonságos, ha valakinek volt határátkelési engedélye, amihez zsidók eleve legfeljebb megvesztegetéssel juthattak hozzá. A többség ezért csempészek közreműködésével kísérelte meg az átjutást, akik jókora összegek fejében vitték át a zsidókat a határon gépkocsival vagy csónakkal. A „zsidószőktetés” rövidesen virágzó „üzletággá” fejlődött a déli határ menti településeken. Olyannyira, hogy 1941 szeptemberében a katonai vezetés azt jelentette a belügyminiszternek, hogy „a határon át betörekvő zsidók megvesztegetési ténykedései a polgári lakosság körében nagy fokú erkölcsi rombolást idéznek elő”.²⁹ A menekülők szerencséjére a szerbiai német haderő tagjai között is voltak, akik hagyták magukat megvesztegetni. Október elején már a Belügyminisztériumban is tudtak arról, hogy „a nemkívánatos elemek beszivárgása” zömmel a szerbiai német véderő járművein zajlik, aminek a megfékezése érdekében a külügyminiszter tárgyalásokat kezdeményezett a német illetékesekkel.³⁰

Azt, hogy nem keveseknek sikerült az akadályok ellenére is a Délvidékre jutniuk, jelzi, hogy a magyar hatóságok a kérdést mind a szerbiai, mind a horvátországi határszakaszon állandó, súlyos problémaként kezelték. A déli határ őrizetét ismételten megszigorították, és komoly intézkedések történtek a határon átjutott zsidók felkutatására.³¹ A magyar területre szökött zsidók egy része a visszacsatolt országrészből a nyugalmasabbnak

²⁹ MNL OL K148. BM Eln. 1941-36. sz. n. (zsidó ügy).

³⁰ MNL OL K149. BM Res. 1941-6-15062.

³¹ Uo. 1941-6-14091, 1942-6-15625, 1942-6-16509.

vélt anyaországi részekre igyekezett, bár teljes biztonságban itt sem voltak, mert a szombathelyi, bajai, pécsi, szegedi csendőrkerületek, rendőrkapitányságok körzeteiben is folyamatosan razziáztak.³² Az elfogottakat – köztük időseket, nőket is – a kihallgatásuk során nemegyszer összeverték.³³ Azokra is szigorú büntetés – legtöbbször internálás – várt, akik valamilyen módon közreműködtek a „zsidócsempészsében”.³⁴

Dacára a keménykezű hatósági intézkedéseknek, azoknak a zsidóknak, akiknek sikerült át(vissza)szökniük a Délvidékre, arra is volt némi esélyük, hogy magyar területen maradhassanak. Azok, akik valóban a délvidéki vagy más történelmi magyar területről származtak, itt volt illetőségük, rendelkeztek magyar állampolgársággal vagy arra való jogosultsággal, és a papírjaik rendben voltak, a határon túljutva többnyire biztonságban voltak, bár a gyakori razziáknak kitett határővezeti községekben nekik sem volt ajánlatos időzniük.³⁵ Egyesek annak ellenére is hozzá tudtak jutni a visszacsatolt országországban érvényes letelepedési engedélyhez, hogy a községeknek illet szigorúan tilos volt zsidók részére kiadniuk.³⁶ Másoknak sikerült kikerülniük a hatóságok látószögéből, és vagy meghúzták magukat a Délvidéken, vagy továbbmentek a trianoni országterület belsejébe – jellemzően a fővárosba –, ahol kevésbé kellett tartaniuk a rendszeres razziáktól, mint a határ menti zónákban. Az ille-

³² Uo. 1941-2-16355, 1942-6-16509.

³³ Lásd: Vajdasági Levéltár (a továbbiakban: VL) F158. Újvidéki járásbíró-ság, B (R) 1162/1941, B (R) 1263/1941, B (R) 49/1942.

³⁴ Lásd például: MNL OL K150 P. BM Személyes, VII-9a-1942-201101 és VII-9a-1943-185355.

³⁵ A szabadkai születésű Engel (Ebenstein) Noémi például megemlítette a visszaemlékezésében, hogy a magyar állampolgár, Budapestről származó, de a Jugoszlávia elleni támadás idején Belgrádban élő édesanyja a szerb főváros bombázása után szökött vissza magyar területre. Mivel a Tisza menti Péterrévén voltak rokonai, ezért az asszony először oda ment. A faluban megforduló sok menekült miatt azonban a hatóságok nagy erővel vadásztak az illegális határátlépőkre. Az asszony bujkált, minden éjjel máshol aludt, hogy elkerülje az elfogást. Nem sokkal később azonban le tudott telepedni Szabadkán, majd később visszatért Budapestre. (Oral history interjú, Noémi Engel Ebenstein. USHMM, RG-50.155*0026, Accession Nr. 1993.A.0089.26.)

³⁶ Történelmi Levéltár Zombor (a továbbiakban: TLZo) F117. Szond község, 2093/1941.

gális határátlépés miatt letartóztatott és időnként akár hónapokra, évekre internált zsidók, bármennyire is rosszak voltak a körülmények az internálótáborokban, bizonyára tisztában voltak azzal, hogy ezekben még mindig nagyobb biztonságban vannak – legalábbis az esetleges kitoloncolásukig –, mint szerb, horvát területeken.

Az elfogott, de vitathatatlanul magyar állampolgárságú, konkrét „nemzetbiztonsági kockázatnak” nem számító illegális határátlépő zsidókat végül többnyire szabadon engedték. A hatóságok rajtuk tartották a szemüket, de nem akadályozták őket abban, hogy boldogulást keressenek a Délvidéken vagy máshol az országban.³⁷ Azokra azonban, akik nem tudták megszerezni vagy igazolni a magyar állampolgárságot, és nem sikerült kicsüszeniük a hatóságok kezei közül, előbb-utóbb kitoloncolás várt.³⁸ A Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) és annak újvidéki hivatala a helyi hatóságok jó részével karöltve minden alkalmat megragadott arra, hogy idegen vagy „rendezetlen” állampolgárság okán, nemritkán ürügyén, minél több zsidót távolítson el az országrészből. Jellemző az apatini Ellenbógen Izidor és családjának esete, akiknek a kiutasítását 1942 februárjában kezdeményezte az Apatini járás főszolgabírája az újvidéki KEOKH-kirendeltség döntése alapján. Ellenbógen 1913 óta folyamatosan, igazolhatóan Apatinban lakott, ott bírt illetőséggel. Balszerencséjére a férfi és családja a Jugoszlávia elleni támadás előtt nem sokkal Belgrádba ment, és csak novemberben tudtak onnan – illegálisan, úti okmányok nélkül – visszatérni. A magyar hatóságok úgy vették, hogy Ellenbógen csak 1941 novembere óta lakott megszakítás nélkül az országrészben, magyar állampolgárságra tehát nem jogosult.³⁹

A kiutasított zsidók közül többen szembeszálltak az őket sújtó döntéssel. Egyesek – amennyiben szabadlábban voltak – egyszerűen nem engedelmeskedtek, nem voltak hajlandóak elhagyni az ország területét. Nehogy pedig a hatóságok karha-

³⁷ Lásd: MNL OL K150. BM Ált. VII-9a-186283/1943.

³⁸ MNL OL K150. BM Ált. VII-9a-191578/1943.

³⁹ TLZo F132. Apatini járás főszolgabírói hivatal, 166/1944.

talommal kényszerítsék őket a távozásra, a kiutasítási végzés kézhez vétele után elköltöztek, megpróbálták „eltűnni”.⁴⁰ Mások beadványokkal, fellebbezésekkel igyekeztek kijárni, hogy maradhassanak. Még ha ez nem is járt mindig eredménnyel, így időhöz juthattak, ami az adott helyzetben komoly nyereségnek számított. Az említett Ellenbógen Izidor például annak ellenére is kitartóan fellebbezett, hogy a KEOKH eleinte fenntartotta a kiutasítást, és az apatini jegyző is tudatta vele: ne számíson sikerre. A férfi szerencséjére azonban az ügy beleveszett a bürokrácia labirintusába. Az iratok először elkeveredtek a Belügyminisztériumban, majd még épp időben kerültek elő ahhoz, hogy a KEOKH megállapíthassa: a döntéshez további dokumentumok kellenek, amelyek beérkezéséig a kiutasítás nem hajtható végre. A családot ekkor szó szerint a határról fordították vissza, mert a járási főszolgabíró időközben át akarta őket toloncoltatni a Bánátba. Az ügy ezután egészen 1944 nyaráig függőben maradt, addig tehát az országban maradhattak.⁴¹

A magyar megszállástól a délvidéki zsidóság jó része semmi jót nem tudott remélni. A Délvidékre (vissza)menekült zsidók tapasztalatai fényében azonban a szerbiai, horvátországi zsidóüldözéshez képest a magyar határokon belüli helyzet, ha nem is volt könnyű, még mindig a kisebbik rossznak tűnt. A hatályos antiszemita rendelkezések miatt sokan megélhetés nélkül maradtak. Továbbra is tartóztattak le, internáltak zsidókat ok nélkül. De a polgári közigazgatás kiépülésével és a délvidéki konszolidációs folyamatok lassú megindulásával a hivatalos antiszemita politika az országrészben általában kiszámíthatóbbá vált, és az itteni zsidó lakosságnak egy darabig úgy tűnt, nincs ok komolyabb aggodalomra.⁴²

Az 1942. januári razziák azután a menekülések újabb hullámát indították el. Sok túlélő – okkal – többé nem érezte biztonság-

⁴⁰ Uo. 273/1943.

⁴¹ Uo. 166/1944. Ekkor azonban valószínűleg deportálták őket.

⁴² Lásd: Oral history interjú, Zoltán Bíró. USHMM, RG-50.459*0003, Accession Nr. 1997.135.3 (a továbbiakban: Bíró-interjú, USHMM); Mayer-memoár, USHMM, 14.; Memoirs of Ignác Horovic, YVA, O.39 – Collection of Memoirs Written for the Yad Vashem Competition, Item ID: 3731418, File Nr. 97. (a továbbiakban: Horovic-memoár, YVA), 7.

ságban az életét az országrészben. A menekülők zöme a trianoni területre, jellemzően a fővárosba ment.⁴³ Olyanok is akadtak azonban, akik a történetek után már nemcsak a Délvidéket, hanem Magyarországot sem tekintették biztonságos helynek.⁴⁴

Nem volt könnyű dolguk azoknak a zsidóknak, akik ekkor, 1942 folyamán el akarták hagyni az országot. A háborús Európa nagy része náci befolyás alatt állt, gőzerővel folyt a „vég-ső megoldás”. A határok bezárultak, a zsidók számára biztonságos országok zöme régóta nem vagy erősen korlátozott számban fogadott csak be menekülteket. Az utazáshoz szükséges valódi vagy hamis dokumentumok beszerzéséhez kiváló összeköttetések és sok-sok pénz kellett. Az egész vállalkozás költségessége, veszélyessége miatt nem túl sokan tudtak, mertek abba belevágni. Ugyanezen okok miatt a délvidéki származásúak közül is csak kevesen döntöttek az emigráció mellett.⁴⁵ Ők főleg Palesztinát célozták meg Románián, az egykori jugoszláv területeken, Törökországon keresztül. A délszláv útvonalat a hamis papírokkal, hamis „árja” identitással utazó magyar zsidók közül azoknak volt jobb esélye megkockáztatni, akik ebben a térségben nyelvi, kulturális és egyéb értelemben otthonosan mozogtak. A délvidékiek itt tehát előnyben voltak: többen kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkeztek az egykori Jugoszlávia területén, és közülük a magyar anyanyelvűek is általában jól beszélték a szerb-horvátot, németet is, így könnyebben tudtak

⁴³ Blahm-memoár, YVA 40.; MNL OL K149. BM Res. 1942-1-6279.

⁴⁴ Lásd: Milenko PALIĆ: *Visszaemlékezés a világháború éveire (1941–1945)*. Közreadja: PIHURIK Judit. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2003. (Dél-alföldi évszázadok, 19.) 41.; Mayer-memoár, USHMM, 17, 19, 36.

⁴⁵ Országosan 1938–1941 között a zsidó kivándorlók száma nem haladta meg az évi néhány százat, és az 1939–1945 között (tehát a háború befejeződésének évét is beleértve) Palesztinába kivándorlók is csupán 3691 főt tettek ki. (KARÁDY Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1997. 307–309.) Ezen belül a Délvidékről kivándorlókra vonatkozóan nincsenek pontos statisztikáink, de az országos tendenciák, a kivándorlási lehetőségek (és hajlandóság) fentebb vázolt általános korlátai viszonylag alacsony létszámot valószínűsíteneek.

alkalmazkodni az út során felmerülő helyzetekhez, csökkentve a lebukás veszélyét.⁴⁶

A dél-bácskai razziák után emigrált délvidéki holokauszt-túlélők közül többen is a történelem fitorát látták abban, hogy épp a „hideg napok” tragikus tapasztalatainak „köszönhetően” éltek túl a vészkorszakot. Ellentétben a magyar zsidók „gyanútlan” többségével, ők idejekorán megértették, hogy az antiszemitizmus Magyarországon is zsidók tömeges legyilkolásába torokollhat.⁴⁷ A magyarországi zsidóság legnagyobb része egészen 1944 tavaszáig valóban azt remélte – nem teljesen ok nélkül –, hogy ha jogfosztva, kifosztva, megalázva is, de túlélheti a holokausztot. Hittek abban, hogy a kormányzó és a konzervatív magyar politikai vezető körök nem fogják őket kiszolgáltatni a németeknek, és elkerülhetik azt a sorsot, ami a nácik és kollaboránsaik által uralt országokban várt a hitsorsosaikra. Ezek a megfontolások – a gyakorlati nehézségeken kívül – ahhoz is hozzájárultak, hogy csak viszonylag kevesen döntöttek a kivándorlás mellett.

Tény azonban, hogy még a délvidéki zsidók között is csak egy kisebbség vont le messzemenő következtetéseket a „hideg napok” eseményeiből. A többség nem tudott, nem akart másként tekinteni a tömegmészárlásokra, mint a magyarországi antiszemita politika kontextusán kívül eső, egyszeri eseménysorozatra, a helyi katonai és rendészeti erők túlkapására, amelyről a kormánynak és a kormányzónak nem volt tudomása, és amely többször nem fordulhat elő.⁴⁸ Ezért is dönthettek úgy so-

⁴⁶ Mayer Richard például kiemelte, hogy az útjuk sikeréhez az is nagyban hozzájárult, hogy még a négyéves kislánya is hamar „ráérezte” az egyes helyzetekre, és a szükségesnek megfelelően használta az általa beszélt különböző nyelveket. Mayer-memoár, USHMM, 22–27.

⁴⁷ Blahm-memoár, YVA, 40.; Mayer-memoár, USHMM, 14.; Oral history interjú, Cornelius Loen. USHMM, RG-50.549.02*0056, Accession Nr. 1999.A.0306.; Oral history interjú, Steven Fenjves. USHMM, RG-50.030*0494, Accession Nr. 2005.85 (a továbbiakban: Fenjves-interjú, USHMM); Oral history interjú, Eugen Turkl. USHMM, RG-50.244*0146, Accession Nr. 1995.A.0023.146.

⁴⁸ Lásd: Blahm-memoár, YVA, 59.; Fenjves-interjú, USHMM; Memoirs of Magda Ödönné (Komor) Lederer. YVA, O.39 – Collection of Memoirs Written for the Yad Vashem Competition, File Nr. 129, Item ID: 3731335; A délvidéki zsidóknak a razziák előtt és után, a tömegmészárlások lehetőségére, hírére és

kan, hogy nem hagyják hátra egész addigi életüket, még meglévő egzisztenciájukat, szeretteiket egy biztosan rossz, de (túl)élhetőnek vélt helyzetből egy bizonytalan, veszélyes út kedvéért.

„Törvénytelen” és „törvényes” küzdelem a diszkrimináció ellen

Ahogy az országszerte jellemző volt, az antiszemita korlátozásokat az általuk sújtottak egy része a Délvidéken is megpróbálta minden rendelkezésére álló eszközzel kijátszani. A régi hagyományokra visszatekintő hivatali korrupció erre számos lehetőséget szolgáltatott. A közigazgatási apparátus egy számottevő része a Délvidéken sem volt annyira antiszemita, hogy ne lett volna hajlandó megfelelő összeg ellenében dokumentumokat „korrigálni”, üzlet bezáratásától eltekinteni, vagy más módon segíteni a hozzá forduló zsidóknak. A visszacsatolt országrészben szembetűnően gyakran fordultak elő például zsidók javára közhivatalnokok által elkövetett közokirat-hamisítási ügyek. Ez azzal a rendelkezéssel függött össze, melynek értelmében az 1918. október 31. után a Délvidékre költözött zsidókra kiutasítás várt, magyar állampolgárságot pedig – amelynek hiánya szintén kiutasítással fenyegetett – azok szerezhettek, akik 1931 és 1941 között megszakítás nélkül a visszacsatolt területen laktak. A délvidéki illetőséget több évtizedre visszamenően bizonyító dokumentumokat viszont még azoknak is sokszor csak rengeteg utánajárással sikerült beszerezniük, akik egyáltalán rendelkeztek ilyenekkel.⁴⁹ Azok közül pedig, akik nem voltak délvidéki származásúak vagy nem tudták azt bizonyítani, töb-

tapasztalatára adott reakciója sok tekintetben kísértetiesen hasonlított azokra, amelyeket a kárpátaljai zsidók adtak a körösmezei deportálások árnyékában. Lásd: Raz SEGAL: *Genocide in the Carpathians. War, Social Breakdown, and Mass Violence 1914–1945*. Stanford University Press, Stanford, California, 2016. 81–85., 98–100.

⁴⁹ Az újvidéki Blahm László például – másokhoz hasonlóan – részletesen ír a visszaemlékezésében a délvidéki származást tanúsító iratok beszerzésének nehézségeiről. Blahm-memoár, YVA, 7.

ben vesztegetéssel vettek rá hivatalnokokat, hogy a lakóhelyüket igazoló iratokat átírják.⁵⁰

A délvidéki igazságügyi szervek iratai között bőven vannak zsidók által elkövetett megvesztegetési, illetve zsidók javára véghez vitt közokirat-hamisítási ügyek, de ennél is nagyobb lehetett a sikeres, azaz nem lebukással végződő, így a forrásokban nyom nélkül maradt esetek száma. Az okirat-hamisítás széles körű, jövedelmező „üzletággá” fejlődött, és sok hivatalnok annak ellenére is örömmel hagyta magát megvesztegetni, hogy az állásával játszott, és akár börtönbüntetést is kockáztatott. A Délvidéken „köztudomású” volt, hogy ilyesmivel „manapság igen szépen lehet keresni”.⁵¹ De tucatszámra állítottak ki Szerbiából a Délvidékre szökött külhonos zsidóknak magyar állampolgárságot igazoló okmányokat például budapesti rendőrségi tisztviselők is, jelentős fizetségért cserébe.⁵²

A magyar katonai és polgári hatóságok, tisztviselők, hivatalnokok és széles társadalmi rétegek korrupciós hajlandósága azoknak a zsidóknak a helyzetét is megkönnyítette, akik a gazdasági korlátozásokat akarták kijátszani, megmenteni a bezárásra vagy árjásításra ítélt vállalkozásaikat, megőrizni az egzisztenciájukat. Az egyik legnagyobb korrupciós botrány a viszszaesetelt Délvidéken a kulai börtöngyár esete volt. A milliókat érő gyárat az országrész visszafoglalása után hadiüzemmé nyilvánították és „árjásították”. A vállalat átszervezésének körülményei azonban hamar felkeltették a helyi közvéleményt, a rendőrség és a közigazgatási hatóságok figyelmét, az ügy híre pedig a Belügyminisztériumig is eljutott. Az ügyben indított nyomozás minden jel szerint helyesen állapította meg, hogy a gyárat átvevő új részvénytársaság csak azért jött létre, hogy a vállalat a zsidótörvényeket kikerülhesse. A részvényesek „összeköttetéssel bíró” keresztény magyarok voltak, akik anyagi haszonért cserébe vállalták a látszólagos ügyletet. Sokaknak feltűnt, hogy gyárvezetéssel megbízott őrnagy igen szívélyes viszonyban volt a tulajdonossal, Deutsch Dáviddal. Valószínűleg nem teljesen

⁵⁰ VL F159. Újvidéki ügyészség, 2850, 2888, 2890, 2911, 2890 és 3634/1942.

⁵¹ VL F158. Újvidéki járásbíróság, B 562/1942.

⁵² MNL OL K150. BM Ált. VI-3-157044/1942.

alaptalan híresztelések szerint Deutsch „mindenkit” lepénzelt, és a hivatalnokok „szinte versengtek” azért, hogy megvesztegesse őket. Olyannyira, hogy a helyi rendőrség a hirtelen a „semmiből meggazdagodó” kulai hivatalnokok anyagi körülményeinek vizsgálatát is sürgette.⁵³ A kulai börtnyárhoz hasonlóan több más délvidéki zsidó vállalatot is strómanok közreműködésével, megvesztegetés, látszólagos átszervezés révén mentettek meg a tulajdonosaik a tényleges árjásítástól, vagy sikerült ily módon legalább az ezzel járó veszteségeiket mérsékelniük.

A gazdasági diszkriminációval történő szembeszegülés egyéb módozatai is megjelentek az érintett délvidéki zsidók körében. Az országrész földbirtok-politikai ügyekben illetékes hatóságait például komolyan aggasztotta, hogy az impériumváltás után a délvidéki zsidó földtulajdonosok tömegesen adták el az ingatlanjaikat azért, hogy azokat kimentsék a várható igénybevétel alól.⁵⁴ Mások egyszerűen semmibe vették az őket sújtó hatósági intézkedéseket. A zombori járásban például egyes zsidók a tiltás ellenére is végeztek gabona- és takarmányfelvásárlást.⁵⁵ Megemlíthető Weinberger Ábrahám zentai textil-nagykereskedő esete is, akinek az értékes árukészletét a hatóságok zárolták, és utasították a férfit, hogy az árut adja át keresztény kereskedőknek. Weinberger válaszképp bezárta az üzletét, és a kulcsokkal együtt elutazott Zentáról. Távolléte alatt ügyvédi fellebbezések sorát adta be, amelyekben több, nyilvánvalóan valótlan kifogással magyarázta, miért nem engedelmeskedett a hatóságoknak. Azt remélhette, hogy időt nyerhet, és közben jogi úton kijárhatja az árukészlet feloldását. Ez végül nem sikerült, sőt, áruelvonás vádjával rövid időre internálták is. Tény azonban, hogy „halogató taktikájával” pár hónapon át kellemetlenséget tudott okozni az árjásító hatóságoknak.⁵⁶

Nehéz felmérni, hogy a gazdasági korlátozások kijátszása révén összességében milyen mértékben tudták a délvidéki zsidók

⁵³ MNL OL K149. BM Res. 1942-8-20036.

⁵⁴ VL F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), JB-42716/1943.

⁵⁵ TLZo F118. Őrszállás község, 4249/1941.

⁵⁶ MNL OL K150. BM Ált. VII-9a-170286/1944.

megőrizni a pozícióikat, egzisztenciájukat, mennyiben befolyásolták ezzel a gazdasági „örsegváltás” menetét. Árurejtegetésért, áruelevonásért, engedély nélküli iparüzésért a Délvidéken is számos alkalommal jelentettek fel zsidókat, bár az esetek jó részében ezek a vádak megalapozatlanoknak bizonyultak. Természetesen szép számmal lehettek olyanok is, akik sikerrel szabotálták el az őket sújtó korlátozások egy részét, ezért nem kerültek a hatóságok látóterébe, és így a forrásokban sem jelennek meg. A visszacsatolt országrész hatóságai, „keresztény-nemzeti” gazdasági szervezetei előtt visszatérő téma volt a szinleges iparüzés elleni harc, rendszeresek voltak a strómanok elleni feljelentések, az ügyek egy része a hivatalos vizsgálatig is eljutott. Bár összességében a „strómanprobléma” a Délvidéken kevésbé mutatkozott akutnak, mint az ország egyes más részein, különösen például Észak-Erdélyben, sok délvidéki zsidó küzdött ilyen és hasonló módszerekkel a gazdasági diszkrimináció ellen, egy részük sikerrel.⁵⁷

Azokat, akik nem kockáztattak „(zsidó)törvény(-)ellenes” cselekedeteket, visszatarthatta a bizonytalanságnak és félelemnek az az általános légköre, ami a visszacsatolt országrészben kialakult. Okkal tarthattak attól, hogy az ellenszegülés aránytalanul súlyos büntetést vonhat maga után. Tény, hogy a Délvidéken még a polgári közigazgatás időszakában, az antiszemita politika mérsékeltebb periódusaiban is rendszeresen tartóztattak le, internáltak zsidókat, akár különösebb ok nélkül is. Másfelől azonban, bármennyire is ellentmondásos maradt mindvégig a zsidókkal szembeni bánásmód a Délvidéken, az itteni zsidók körében is létezett, és a konszolidációs folyama-

⁵⁷ Kónya Judit – főleg észak-erdélyi példák alapján – rámutatott arra, hogy bár a magyarországi antiszemita törvények a zsidók és nem zsidók gazdasági elkülönítését (is) célozták, a zsidóknak a diszkrimináció kijátszására irányuló széles körű törekvése, a strómanrendszer elterjedése miatt ugyanezek a törvények ironikus módon erősítették a zsidók és nem zsidók gazdasági együttműködését. Judit KÓNYA: Hungarian Rabbinic Responsa Regarding Local Decrees on Opening Shops on Saturdays. *Yad Vashem Studies*, 2014/1. 107. Arról, hogy Észak-Erdélyben mennyire elterjedt volt a „strómanrendszer”, lásd még: Linda MARGITTAI: Economic Aryanization in Northern Transylvania 1940–1944: Intentions, Considerations, and Realities. *Holocaust. Studii și cercetări (Holocaust. Study and Research)*, 2015/1. 125.

tokkal együtt erősödött is egyfajta bizalom aziránt, hogy a magyar hatóságok az antiszemita politikában a (zsidó)törvényes kereteket tartják irányadónak – még ha ezek igazságtalanok, jogfosztóak voltak is –, ezért a diszkrimináció ellen a jog eszközeivel is lehet küzdeni. Ezt a tapasztalatot összegezve találta figyelemre méltónak az újvidéki Mayer Richárd, hogy bár a magyar hatóságok is üldözték, alkalmanként gyilkolták is a zsidókat, „a jogi ügyekben, egyfajta örökölt hagyományként, mégis megőriztek bizonyos korrektséget. A jogi akkurátusság egyfajta nemzeti hobbi volt”.⁵⁸

Ehhez fűzhetek reményeket azok a zsidók, akik az őket sújtó intézkedésekkel fellebbezések, beadványok, ügyvédek segítségével vették fel a harcot. A hatályos antiszemita rendelkezések által előírt hatósági eljárásokkal fellebbezések, beadványok útján persze kevés eséllyel lehetett szembeszállni. Akik ezt megtették, többnyire legfeljebb késleltetni tudták a végrehajtást, megakadályozni nem. A diszkriminatív jogszabályok keretein túllépő hatósági túlkapásokkal, a paragrafusok rosszindulatú értelmezésén alapuló döntésekkel szemben azonban a felsőbb hivatali, bírósági fórumokon eredményt érhettek el azok, akik kiálltak legalább az antiszemita törvényekben biztosított jogaikért. Sikerrel szállt szembe az őt ért jogtalansággal többek között például a zombori Fleischmann Mórné. Az aszszony bőrkereskedő férje épp munkaszolgálatot teljesített 1943 elején, amikor a férfi távollétét kihasználva egy keresztény magyar kereskedő kiigényelte az üzlethelyiségüket. A zombori iparhatóság még azelőtt felszólította az üzlettulajdonost a bérlet átadására, hogy megvizsgálta volna az igénylés jogosságát. Fleischmann-nénak azonban ügyvédi segítséggel sikerült bebizonyítania, hogy munkaszolgálatos férje jogilag ügyei vitelében akadályozott személynek minősül, és mint ilyen, nem fosztható meg az üzletétől.⁵⁹

Míg az esetek egy részében a zsidók eredményesen érvényesítették szűkre szabott jogaikat a hatósági túlkapásokkal szemben, a lakosság antiszemita önkényeskedései ellen, a zsidókat

⁵⁸ Mayer-memoár, USHMM, 12.

⁵⁹ TLZo F127. Zombor város iratai, Általános közigazgatás, 29-2382/1943.

kifosztók, meglopók, zsarolók ellen a törvényes rend védelme érdekében maguk a hatóságok is fontosnak látták következetesen fellépni. Így fordulhatott elő, hogy sikerrel kereshették az igazukat a bíróságon akár olyan zsidók is, akik aközben szenvedtek el másoktól sérelmeket, hogy ők maguk is törvénytelenésekbe bonyolódtak. Számos esetben előfordult, hogy becsapott zsidók feljelentettek olyan személyeket, akik pénzt kértek tőlük annak fejében, hogy segítenek nekik hamis iratokat szerezni, Szerbiában rekedt rokonaikat, ottmaradt javaikat magyar területre csempészni, vagy a hozzátartozóikat kiszabadítani az internálótáborból, de végül nem tettek semmit. Az ilyen esetek elkövetőit általában csalásért, sikkasztásért elítélték, a megkárosított zsidók viszont időnként elkerülték a büntetést.⁶⁰ Ritkán ugyan, de előfordult, hogy a sértettek feljelentése nyomán egyszerű utcai „zsidózás” miatt is elítéltek egyeseket, becsület-sértés vádjával. Ezek az ítéletek fontos fegyvertényt jelentettek azoknak a zsidóknak, akik emberi méltóságuk megőrzése érdekében szembe mertek szállni az antiszemita közbeszéddel.⁶¹

Akár a zsidótörvények által előírt jogfosztásról, akár hatósági túlkapásokról, akár zsidó vagyonra éhes egyének, szakmai vetélytársak, haragosok, rosszakarók antiszemita kezdeményezéseiről volt szó, délvidéki zsidók sokasága igyekezett személyes kapcsolatrendszerére támaszkodva harcolni az igazáért. Felismerve, hogy a visszafoglalt országrészben a személyes pártfogók és „megbízható” referenciák jelentősége hatványozottan megnőtt, rendszeresen fordultak keresztény magyar ismerősökhöz nemzethűségük, magyar elkötelezettségük tanúsítására olyan támogató nyilatkozatokért, amelyekkel a hatóságokhoz beadott különféle kérvényeiket alátámaszthatták. Természetesen főleg azok a zsidók tudtak élni ezzel a lehetőséggel, akik köztudottan magyar érzelműek voltak, és akik jó kapcsolatokat ápoltak erről tanúskodni kész keresztény magyarokkal. Ők abban bíztak, hogy ha a „szerb elnyomás” ide-

⁶⁰ VL F159. Újvidéki ügyészség, 3145/1944 és uo. Eln. XXIII–23 A 1-202/1941.

⁶¹ Újvidék Város Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÚVTL) F263. Újvidéki járásbíróság, B 8322/1943 és B 8289/1943.

jén sorsközösséget vállaltak a nem zsidó magyarsággal, akkor lesznek olyan keresztény magyarok, akik most viszonzásképp kiállnak mellettük. Legtöbbször egyházi személyekhez, magyar társadalmi szervezetek vezetőihez, tanítókhoz, ügyvédekhez, orvosokhoz, megbecsült kereskedőkhöz, mesteremberekhez fordultak, azaz olyan „jó magyar emberekhez”, akik a helyi közösségeken belül tekintéllyel bírtak, és akiknek a szava a hatóságok előtt számíthatott.⁶²

A keresztény magyar ismerősök tanúskodása persze önmagában kevés volt ahhoz, hogy az antiszemita rendelkezések alól kibúvót jelentsen, bizonyos helyzetekben azonban bebizonyosodott a haszna. A letartóztatott, internált zsidók számára például megkönnyíthette a szabadulást.⁶³ Azok a zsidók, akik fel tudtak vonultatni megfelelő referenciaszemélyeket, nagyobb eséllyel kaptak hivatalos nemzethűségi bizonyítványt is, amely ugyan nem garantált semmit, de előfeltétele volt gyakorlatilag bármilyen hatósági ügy kedvező elintézésének. A szabadkai Lehmann József mérnök például nyugdíja ügyintézéséhez kért nemzethűségi bizonyítványt a városi katonai parancsnokságtól 1941 júliusában, amit először azért tagadtak meg tőle, mert bár konkrét vád nem volt ellene, zsidó mivolta miatt gyanúsnak tekintették. Utóbb azonban mégis megkapta a bizonyítványt, miután Lehmann tanúja eskü alatt vallotta, hogy Lehmann „magyar érzelmű és legkorrektebb magyar viselkedésű” ember.⁶⁴

Azok a zsidók, akik aktív szerepet játszottak a két világháború közötti délvidéki magyarság mozgalmaiban, nemritkán személyes ismeretségben álltak olyan emberekkel, akik a jugoszláviai magyar kisebbség vezéralakjai voltak, majd a visszacsatolás után hatalmi pozíciókba kerültek. E zsidók közül többben most ilyen befolyásos személyiségekhez fordultak támogatásért. Csakugyan előfordult több olyan eset, amikor főispánok,

⁶² TLZo F127. Zombor város iratai, Közigazgatási osztály, 1–183/1941; MNL OL K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. 1944–19717; Történelmi Levéltár Zenta (a továbbiakban: TLZe) F096.9. Magyaránizsa város katonai közigazgatása, 556/1941.

⁶³ TLZo F132. Apatini járás főszolgabírói hivatal, 30/1943; Történelmi Levéltár Szabadka (a továbbiakban: TLSz) F60. PM P-4105/1941.

⁶⁴ TLSz F60. PM P-9783/1941.

polgármesterek, országgyűlési képviselők személyesen jártak közben zsidó pártfogoltjaik érdekében a felsőbb hatóságok előtt. Még az olyan elkötelezett antiszemiták, mint Fernbach Péter újvidéki főispán is hajlandóak voltak felkarolni egy-egy olyan zsidónak az ügyét, akinek a személyét, a magyarságért kifejtett tevékenységét ismerték és elismerték.⁶⁵ Azok a zsidók, akik mellett kiállt a délvidéki társadalmi-politikai elit egy-egy prominens alakja, jó eséllyel számíthattak kedvező döntésre. A délvidéki vezető körök közbenjárási hajlandóságának és lehetőségeinek azonban meg voltak a korlátai: a két világháború közötti délvidéki magyar nyelvű újságírás nagy tekintélyű alakjának, Havas Károlynak a sajtókamarai felvételéhez például Deák Leó Bács-Bodrog vármegyei főispán – igaz, félszívvel tett – személyes közbenjárása nem volt elég.⁶⁶

A cionizmus helyzete és a zsidók részvétele a kommunista ellenállásban

A zsidó ellenállás leginkább hagyományos értelemben vett – csoportos és adott esetben erőszakot alkalmazó, fegyveres – formája a visszacsatolt Délvidéken a kommunista mozgalom keretei között valósult meg. A szakirodalomban nincs egyetértés arról, hogy a *zsidó egyének* részvétele a kommunista, partizán, nemzeti és más, de nem zsidó etnikai alapon szervezett fasiszta- és náciellenes ellenállási mozgalmakban tekinthető-e a *zsidó ellenállás* egyik formájának. Kétségtelen, hogy mint azt a történészek egy része hangsúlyozza, a zsidó kommunisták, partizánok, nemzeti ellenállók jó részének nem volt zsidó etnikai tudata, és nem vagy nem elsősorban a zsidó etnikai közösség partikuláris ügyéért harcoltak. Ehelyett hithű kommunistákként vagy patriótákként küzdöttek egy ideológiai utópia megvalósításáért, hazájuk felszabadításáért, egyéb általános célokért. Vannak viszont, akik amellet érvelnek, hogy a nem speciálisan zsidó ellenállási mozgalmak zsidó résztvevőit ön-

⁶⁵ ÚVTL F260. Újvidék város főispánja, 154/1941.

⁶⁶ MNL OL K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. - 1941-22951.

meghatározásuktól függetlenül is a zsidókként átélt vagy rájuk kényszerített sorsuk motiválta. Szükségszerűen voltak tehát speciálisan „zsidó” motivációik, akár azonosították magukat ezekkel, akár nem.⁶⁷

A délvidéki zsidóság ellenállási lehetőségeit, stratégiáit vizsgálva mindenképpen indokolt a magyar fennhatósággal szembeni kommunista szervezkedésben a zsidók közreműködésének külön figyelmet szentelni és azt legalább részben sajátosan „zsidó” ellenállási tevékenységként értelmezni. A délvidéki kommunisták között is voltak persze olyan zsidók, akik nem zsidókként, hanem kizárólag kommunistákként tekintettek magukra. A kommunista ellenálláshoz csatlakozó zsidók jelentős része azonban a Délvidéken a cionista, mindenekelőtt a baloldali cionista mozgalmakból érkezett. Ez azért történt így, mert a cionizmust, amely az országrész zsidó lakossága körében a két világháború között igen erőteljes – az anyaországánál jóval erőteljesebb – volt, a visszacsatolás után a magyar hatóságok törvényen kívül helyezték. Azoknak a délvidéki cionistáknak – és persze a nem cionista zsidóknak –, akik zsidókként, az antiszemita elnyomásra adott reakcióként keresték a magyar uralommal szembeni szervezett ellenállás lehetőségét, erre lényegében egyetlen lehetőségük nyílt, és jellemzően ezt is választották: a visszacsatolt országrészben egyetlen jelentősebb szervezett politikai, ellenállási erőként fennmaradt, szintén illegalitásban és nem magyar, hanem jugoszláv szervezeti keretek között működő kommunista mozgalomban való részvételt.⁶⁸

A délvidéki cionizmus helyzetéről szólva előre kell bocsátani, hogy az országrész visszafoglalásának idejére a magyarországi cionista mozgalom már erősen korlátozott keretek közé szorult. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 1940 júliusában felszólatta a Magyar Cionista Szövetség szervezeteit, betiltotta vidéki csoportjait, csak a budapesti központ működhetett. A délvidéki cionista egyesületeket is ezért a visszacsatolást követően azonnal felszámolták. Ingatlanaikat, vagyonukat – a katonai

⁶⁷ Lásd: Yehuda BAUER: I. m. 137–139.

⁶⁸ A délvidéki kommunista ellenállási mozgalom kibontakozásáról, tevékenységéről lásd: A. SAJTI Enikő: *Délvidék*. I. m. 128–152.

jellegű, valamint a „magyar állameszmével ellentétes célokat szolgált” volt jugoszláv szervezetek javaihoz hasonlóan – lefoglalták és átadták a leventeszervezetnek.⁶⁹

A délvidéki cionista egyesületek tagjait és azokat, akik a cionizmus támogatói, szimpatizánsai voltak – vagy akikről ezt feltételezték –, regisztrálták, őket automatikusan megbízhatatlannak tekintették, rendőri felügyelet alatt tartották, többjüket internálták is. Némelyiküknek a magyar hatóságok zaklatásán túlmenően a szerbiai náci megszálló hatóságok bosszújával is számolniuk kellett, akik a két világháború közötti jugoszláviai cionizmus egy-egy jelentősebb egyénisége után még magyar területeken is megpróbáltak utánanyúlni.⁷⁰ A délvidéki magyar hatóságoknak a cionistákkal szembeni keménykezdő eljárása lényegében országos gyakorlatot követett. Annak ellenére, hogy a Magyar Cionista Szövetség – vidéki hálózatától megfosztva bár, de – továbbra is törvényesen működött a fővárosban, a hatóságok szélsőséges ellenszenvvel, sokszor szinte paranoiás szigorral léptek fel a tényleges vagy vélt cionisták ellen. Maga a „cionista” jelző a „nemzetietlen”, „internacionalista”, „hazaáruló” zsidó egyik legáltalánosabb szinonimájaként élt az antiszemita nyelvezetében.

A Magyar Cionista Szövetség vezetői több alkalommal is kérték a belügyminiszter beavatkozását a cionistákat országsszerte sújtó hatósági zaklatások miatt.⁷¹ A szövetség vezetői valószínűleg nem tudták, hogy a belügyminiszter mindeközben maga is szorgalmazta a cionisták nyilvántartását és „nemzetbiztonsági szempontból aggályos elemekként” történő kezelését.⁷² Ennek ellenére végül Keresztes-Fischer 1943 augusztusában a panaszokra reagálva bizalmasan utasította a hatóságokat a cionistákkal szembeni mérsékeltebb eljárásra, decemberben pedig ismét engedélyezte a Magyar Cionista Szövetség országos működését, indoklása szerint „a zsidók kivándorlásának megkönny-

⁶⁹ VM Polgári közigazgatás, 12/82-27975/1941.

⁷⁰ Oral history interjú, Eili Ofner és Francis Ofner. USHMM, RG-50.120*0115, Accession Nr. 1995.A.1272.115.

⁷¹ MNL OL K150. BM Ált. VII-9a-200841/1943, 21187/1943.

⁷² 13.400/1942. VII. res. BM sz. rendelet. Lásd: VM Polgári közigazgatás, 14/295-28723/1942.

nyítése céljából”.⁷³ A forrásokban azonban nincs nyoma annak, hogy a Délvidéken hivatalosan újjáalakultak volna a helyi cionista csoportok.

A hosszú időre betiltott, erőforrásaitól megfosztott cionista mozgalom a magyar uralommal szembeni szervezett ellenállás lehetőségeit kereső délvidéki zsidók számára tehát nem nyújtott hatékony kereteket. Ezen a ponton azt is meg kell jegyezni, hogy a két világháború között a cionista mozgalomban részt vevő, azzal szimpatizáló délvidéki zsidók jó része szemében a cionizmus nem hordozott markáns politikai üzenetet, még annak baloldali szárnya sem feltétlenül. Sokkal inkább jelentette a nemzeti, kulturális reorientáció egy „harmadik utas” irányát azok számára, akik az első világháború utáni új államhatalmi, társadalmi keretek között meglazították a magyar kötődésüket, de a jugoszláv identitással nem tudtak azonosulni. A cionista ifjúsági egyesületekhez csatlakozó fiatalokat pedig érthető módon sokszor nem a cionizmus politikai eszménye, hanem a kortárs közösséghez való tartozás élménye vonzotta.⁷⁴

A Délvidék visszacsatolása után megtapasztalt antiszemita üldöztetés hatására azonban a cionista mozgalmiság többük számára immár valóban politikai tartalommal telítődött, és a magyar uralom elleni szervezkedés kiindulópontjává vált. A betiltott délvidéki cionista csoportok tagjainak egy számottevő része, jellemzően tizenhat–tizennyolc éves fiatalok, a cionista aktivitás fenntartása mellett döntött, immár illegálításban. Az újvidéki Hashomer Hatzair mintegy százhusz tagja végül csatlakozott a kommunista mozgalomhoz, ahol főleg szerb fiatalokkal és néhány magyar baloldali aktivistával együtt folytatták a szervezkedést.⁷⁵ Más településeken, így például Szabadkán is,

⁷³ 321.200/1943. VII. b. BM sz. rendelet. A visszacsatolt Bácska területén illetékes V. (szegedi) csendőrkerületi parancsnokság 1943. december 27-én közölte az intézkedést a körzetéhez tartozó alárendelt helyi csendőrparancsnokságokkal és különítményekkel. VM Rendőrség, 5/149-26866/1943 és Csendőrség, 9/16-27423/1943.

⁷⁴ Ofner-interjú, USHMM.

⁷⁵ Oral history interjú, Egon Stajner. USHMM, RG-50.459*0005, Accession Nr. 1997.135.5 (a továbbiakban: Stajner-interjú, USHMM).

hasonlóan tett a zsidó fiatalok egy része, jellemzően szintén a Hashomer Hatzair egykori tagjai.⁷⁶

A délvidéki kommunista mozgalom a magyar bevonulás után nem sokkal hozzájárult az ellenállási akciók végrehajtásához, melyek fő célja a magyar csapatok anyagi és katonai erejének gyengítése volt különféle szabotázsakciók, vasútrobbanás, a termés felgyújtása, illetve a csendőrök és katonák elleni merényletek révén. A magyar katonai vezetés a legdrasztikusabb eszközökkel látott hozzá az egyre erősödő ellenállási tevékenység felszámolásához. Az akciók résztvevőivel szemben bevezették a rögtönbíráskodást, amelyek rendre nagy nyilvánosságot kaptak, a rendőrség pedig kíméletlen, gyakran preventív, elretentő jellegű hajszát indított a kommunisták, kommunistagyanúsak ellen.⁷⁷

Érdemes hangsúlyozni, hogy a kommunista ellenállásba betársuló (baloldali és más) délvidéki cionisták jó része sem azelőtt, sem azt követően nem vallott kommunista nézeteket, korábban nem voltak kommunista kötődéseik.⁷⁸ Elsősorban a zsidóságuk miatt őket, családjukat, közösségüket ért atrocitások hajtották őket az ellenállás irányába, melynek alapjául továbbra is a föld alá kényszerült cionista mozgalmat tekintették. A baloldali cionisták nyilvánvalóan találtak ideológiai kapcsolódási pontokat is a kommunistákkal. A kommunistákkal való együttműködést mégis elsősorban az tette indokolttá, illetve szükségessé, hogy a délvidéki cionizmus önmagában politikai értelemben szervezetlen, az ellenállási tevékenység gyakorlati feltételeit tekintve pedig eszköztelen volt. Az aktív, harcoss ellenállási cselekvéshez a délvidéki cionisták a szintén rendkívül korlátozott mozgástérrel bíró és ilyen jellegű küzdelmet ekkor egyébként sem folytató anyaországi cionistáktól nem számíthattak érdemi támogatásra.

Volt különbség aközött, ahogy a cionista zsidók és kommunisták összefogása a visszacsatolt Délvidéken és az anyaországban megvalósult. A háború alatt a magyar ellenállási

⁷⁶ Bíró-interjú, USHMM.

⁷⁷ A. САЈИ Enikő: *Délvidék*. I. m. 128–152.

⁷⁸ Lásd: Stajner- és Bíró-interjú, USHMM.

mozgalomban viszonylag sok, főleg munkásmozgalmi háttérrel rendelkező zsidó vett részt, de többségük ezt nem zsidó etnikai motivációból tette, és igyekezett még a látszatát is kerülni annak, hogy nem általános kommunista vagy magyar, hanem kimondottan zsidó érdekekért küzd.⁷⁹ Az anyaországi cionisták ellenállási tevékenysége igazán csak a német megszállás után aktivizálódott, és erőfeszítéseiket főleg az üldözöttek mentésére koncentrálták. Ennek érdekében készséggel összefogtak a különféle kommunista irányzatokkal, bár a magyarországi munkásmozgalmi ellenállás összességben meglehetősen szerény hatású volt, a zsidómentés pedig egyébként sem túlságosan foglalkoztatta.⁸⁰

Természetesen a délvidéki kommunista ellenállásban is vettek részt olyan zsidók, akiket kizárólag a kommunista meggyőződésük hajtott, magukat nem azonosították zsidóként, nem voltak cionisták, és a küzdelmüket semmilyen szempontból sem tekintették „zsidó ügynek”. Amikor például 1941. október végén Ófuton statáriálisan kivégeztek három fiatal zsidó ellenállót, kettő közülük hithű kommunistaként határozottan elutasította a helyszínre érkező rabbi szolgálatát.⁸¹ A feltárt források fényében azonban úgy tűnik, hogy a délvidéki ellenállásban részt vevő zsidók között többségben voltak azok, akik ezt cionistaként vagy egyéb zsidó indíttatásból tették. A hatóságok mindenesetre készséggel aknázták ki azt a lehetőséget, amelyet a zsidóknak az ellenállási akciókban való szerepvállalása nyújtott a zsidó és kommunista „veszély” összemosására. Szabadkán például 1941. augusztus 15-én öt gimnazistát ítélték el statáriálisan – egyiküket halálra, a többieket több év fegyházra – gyűjtogatásért. Mivel többségük zsidó volt, ez a per jó alkalmat adott arra, hogy a szabotázs cselekményeket a sajtó

⁷⁹ GYÓRI SZABÓ Zoltán: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009. 53.

⁸⁰ Uo. 55–56. Lásd még: NOVÁK Attila: Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához. *Századok*, 2007/1. 159.

⁸¹ Blahm-memoár, YVA, 25.

a „nemzetközi cionizmus szolgálatába állt bolsevizmus” felforgató tevékenységeként mutassa be.⁸²

Az ellenállási tevékenység gyanújával letartóztatottakat, zsidókat és nem zsidókat egyaránt, nemegyszer brutális vallatásnak vetették alá. Az elkötelezett kommunista dr. Singer Adolfot, a neves szabadkai orvosspecialistát például a kivégzése előtt annyira összeverték, hogy a beszámolók szerint nem tudott a saját lábán elmenni a bitófáig.⁸³ Nem volt ritka az sem, hogy a kommunista szervezkedésért előállított zsidókra az ítélkező szervek keményebb ítéletet szabtak ki, mint a nem zsidókra, súlyosbító körülményként értékelve, hogy a zsidó vádlottak „idegen faj” képviselői, akik, úgymond, visszaéltek azzal, hogy a magyar állam és nép befogadta őket.⁸⁴ A kivégzettek között is aránytalanul sok volt a zsidó.⁸⁵ A történelem keserű finto-ra azonban, hogy a magyar hatóságok által kommunista tevékenység miatt bebörtönözött zsidók – amennyiben nem végezték ki őket statáriálisan – később nagyobb eséllyel kerültek el a deportálásokat, mint a délvidéki zsidók többsége. A zsidó politikai foglyokat a börtönökből nem hurcolták el azokkal együtt, akik az Auschwitzba tartó vagonokba kerültek.⁸⁶

A magyar uralom alatt megtapasztalt elnyomás kétségkívül megerősítette az ellenállási mozgalomban együtt küzdő zsidók, szerbek és a rendszer más üldözöttei, ellenfelei között a sorsközösség érzetét. Voltak olyan zsidók, elsősorban fiatalok, akik eleve azért csatlakoztak az ellenálláshoz, mert jugoszlávoknak, esetleg jugoszláv zsidóknak vallották magukat. Esetükben – a

⁸² A. SAJTI Enikő: *Délvidék*. I. m. 137–138.

⁸³ Horovic-memoár, YVA, 8.

⁸⁴ A. SAJTI Enikő: *Délvidék*. I. m. 148.

⁸⁵ A fent hivatkozott ófutaki esetben is például négy ellenállót tartóztattak le ugyanazokért a cselekményekért, de közülük csak a három zsidót végezték ki, a negyedik keresztényt nem. Az egyik halálra ítélt fiatalember maga is úgy látta, hogy ők hárman zsidó mivoltuk miatt kaptak szigorúbb büntetést. (Blahm-memoár, YVA, 24.) Hasonló történt Zentán is: itt hat embert végeztek ki, akik között öt volt zsidó. PEJIN Attila: *A zentai zsidóság története*. Thurzó Lajos Művelődési Központ, Zenta, 2003. 200.

⁸⁶ Az újvidéki Stajner Egon apját például deportálták, őt magát viszont Bácsstopolyán tartották fogva egészen 1944 novemberéig, amikor is a Délvidék kiürítése miatt a trianoni országrészbe szállították. Stajner-interjú, USHMM.

zsidó származásukkal nem azonosuló hithű kommunistákhoz hasonlóan – az ellenállás nem, legalábbis nemcsak vagy nem elsősorban a zsidó mivoltuk miatti üldöztetésre adott választ jelentette, hanem jugoszláv nemzeti, hazafias kötelességüknek tartották szembeszállni az elnyomó magyar uralommal. Esetenként olyan fiatalokat is találni köztük, akik magyar zsidó családi háttérrel rendelkeztek, de a két világháború között, nem utolsósorban a zsidókat erőteljesen – és esetükben hatékonyan – a magyar kulturális identitásuktól eltávolítani igyekvő, „jugoszlávosító” politika hatására elhagyták a magyar gyökeiket, és lelkes, meggyőződéses jugoszlávokká váltak.⁸⁷ Voltak köztük, akik Belgrádban jártak egyetemre, és már azokon az utcai tüntetéseken is részt vettek, amelyeket Jugoszláviának a háromhatalmi egyezményhez történő csatlakozása robbantott ki a délszláv fővárosban. Jugoszlávia lerochanása után ugyanilyen haraggal és elszántsággal keresték más szerb vagy jugoszláv érzelmű fiatalokkal együtt a Délvidék magyar megszállóival szembeni ellenállás lehetőségét.⁸⁸

Meg kell azonban jegyezni, a délvidéki zsidóság többsége nem működött együtt, sokuk még csak nem is rokonszenvezett a kommunista és partizáncsoportok tevékenységével. A tettere kész, kockázatvállalásra képes és hajlandó ifjú aktivistákkal szemben a zsidók széles tömegei természetesen inkább boldogulni, túlélni akartak. A vagyonosabb zsidók társadalmi állásukból fakadóan, „saját jól felfogott érdekükben” is elítélték, megvetették a „felforgató eszméket”.⁸⁹ A magyar hatóságok persze arról is gondoskodtak, hogy az elfogott kommunistákkal szembeni, nagy nyilvánosságot kapó megtorlások másoknak is elvegyék a kedvét a hasonló vállalkozásoktól. Mindemellett

⁸⁷ A délvidéki magyarság és a magyar identitású zsidóság nemzeti-kulturális eltávolítására irányuló jugoszláv kisebbségpolitikáról és a délvidéki zsidóság ezzel kapcsolatos identitásdilemmáiról lásd: PEJIN Attila: Kettős diaszpórában, hármas identitással. A bácskai zsidóság Trianon után (1918–1941). *Délkelet-Európa – South-East Europe International Relations Quarterly*, 2012/3.

Forrás: http://www.southeast-europe.org/pdf/12/DKE_12_M_DK_Pejin-Attila.pdf (Letöltve: 2018. 03. 02.)

⁸⁸ Lásd: Blahm-memoár, YVA, 1–4., 15–20.

⁸⁹ TLZo F132. Apatini járás fősolgabírói hivatal, 30/1943.

azonban a délvidéki zsidók jó része számára minden viszontagságuk ellenére is a magyar uralom egyszerűen nem tűnt olyan akut veszélynek, amely ellen szervezeten, fegyverrel, erőszakkal kellene szembeszállni.

Kétségtelen, hogy különösen az idősebb generációk tagjait a magyar kötődésük is visszatartotta attól, hogy a kommunisták, partizánok magyar uralom ellen vívott küzdelmeivel szimpatizáljanak. E korosztályokból sokan meggyőződéssel harcoltak a magyar ügyért annak idején Jugoszláviában. Bennük utóbb a revíziót követően elszenvedett atrocitások sem tudták teljesen felszámolni a magyar nemzethez tartozás érzését. Meggyőződésük volt az is, hogy magyar „hazájuk” meg fogja őket védeni a nagyobb veszélytől, a magyar fennhatóság ellen tehát végső soron nem érdemes, nem szabad küzdeni. Sok zsidó szülő nem csak féltésből ellenezte, hogy a fiai, lányai a kommunisták, partizánok közé álljanak. Amikor például a szabadkai Fenyves István unokatestvérei csatlakozni akartak a partizánokhoz, az anyjuk hallani sem akart erről, mondván, „egy zsidó fiatal, akinek van egy kis önbecsülése”, nem tesz ilyet. Ez volt a szülők korosztályának a hozzáállása, magyarázta Fenyves a visszaemlékezésében. Úgy tekintettek magukra, a délvidéki magyar zsidókra, mint akik a jugoszláv időszakban a magyar kultúra őrzői voltak. Ezért is tűnt valószínűtlennek a számukra, hogy a magyar uralom alatt valódi veszedelemnek lennének kitéve, és ezért is tartották elképzelhetetlennek, hogy a magyar uralommal szembeforduljanak.⁹⁰

Közösségi szolidaritás, szociális önszegélyezés, kulturális önszervezés

A délvidéki zsidó ellenállás ugyancsak szervezett, de nem fegyveres – az ellenállás tágabb koncepciójához visszakanyarodó – formáit jelentették azok az erőfeszítések, amelyeket a hitközségek az antiszemita állami politika pusztító következményeinek

⁹⁰ Fenyves-interjú, USHMM.

ellensúlyozása céljából hoztak intézményi stabilitásuk fenntartása, valamint tagjaik számára a vallási, kulturális, valamint egyre inkább szociális-karitatív támasz, háttér biztosítására érdekében. Megjegyzendő, hogy az ellenállásként értelmezhető tevékenységek eme formáinak – a korábban vázolt megküzdési és ellenállási stratégiáktól eltérően – a korban hatályos antiszemita törvények által zsidóként definiáltak közül természetesen csak azok voltak a részesei, akik kapcsolódtak a zsidó felekezeti intézményrendszerhez.⁹¹

A körülmények ismeretében világossá válik, hogy az említett célkitűzések milyen fokozott mértékű közösségi szolidaritást és áldozatvállalást tettek szükségessé. A délvidéki hitközségek a zsidó közösségi élet szervezeti kereteiként a határváltozásokat követően is fennmaradtak, de infrastruktúrájukat és személyi állományukat súlyos veszteségek érték. Épületeiket, helyiségeiket a hatóságok rendszeresen lefoglalták „keresztény-nemzeti” egyesületek számára, felhasználták katonai beszállásolásra és egyéb célokra.⁹² Egyes hitközségek vezetőit annak idején besorozták a jugoszláv hadseregbe, és német hadifogságba kerültek. A vallási, közösségi kulcsfigurák, rabbik, hitközségi elnökök, egyéb funkcionáriusok az elsők között voltak, akiket a magyar katonai hatóságok „tűszként” őrizetbe vettek, internáltak. A zsidó férfiak munkaszolgálatra történő behívása további személyi hiányokhoz vezetett. A hitközségek ezért ismételen arra kényszerültek, hogy a vezetőségüket átszervezzék, a liturgiai és adminisztratív kulcspozíciók betöltésére új jelölteket kereszenek, ami különösen a kis létszámú közösségek számára okozott komoly nehézséget.⁹³ Azok a hitközségek, amelyek szerve-

⁹¹ Az 1941. októberi magyar népszámlálás a visszacsatolt délvidéki területeken 14 242 izraelitán kívül 1386 olyan keresztényt jegyzett, akiket származásuk miatt a magyarországi antiszemita törvények zsidónak minősítettek. KEPECS József (szerk.): I. m. 62–84., 138., 318–333.

⁹² TLZo F124. Monostorszeg község, 1788/1941; ÜVTL F259. Újvidék város városi előjárósága, 40143/1943; TLSz F60. PM P-23056/1942; Uo. V. 8381/1943; TLZe F101.175. Magyarkanizsa város polgári közigazgatása, 3214/1941.

⁹³ TLSz F60. PM P-2648/1941; MNL OL K150 P. BM Személyes, VII-9a-1942-190511; TLZe F105.41. Mohol község, 5605/1942; TLZe F098.44. Ada község, 7723/1942; SCHWEITZER József-FROJIMOVICS Kinga (szerk.):

zete, személyzete a visszacsatolást követően legalább egy ideig többé-kevésbé intakt maradt, igyekeztek a fennálló állapotokat minél kevésbé megbolygatni. Mivel nem akarták a háborús események, az impériumváltás és az azt követően megindult antiszemita üldöztetés miatt egyébként is zaklatott tagjaikat további feszültségeknek kitenni, ezért a rendes időkben a közösségi élethez szervesen hozzátartozó előljárósági választások megtartásától több hitközség eltekintett, és ehelyett a vezetőségi tagok lejáró mandátumait automatikusan meghosszabbították. Ezáltal elsősorban annak igyekeztek elejét venni, hogy a választások során óhatatlanul felmerülő belső ellentétek megosszák a közösségeket akkor, amikor az összetartásra a legnagyobb szükség volt.⁹⁴

A délvidéki zsidó közösségek számára, mint országszerte, a legsürgetőbb tennivalót, egyben a legnagyobb kihívást is a segélyezési feladatok jelentették. Az antiszemita korlátozások miatt egyre többen veszítették el az állásaikat, üzleteiket, földjeiket, a súlyosbodó megélhetési problémák a zsidó lakosság egyre nagyobb részét érintették. Követve az anyaországi hitközségek mintáját, megsokszorozódott karitatív feladataik hatékonyabb megszervezése érdekében a visszacsatolt országrész zsidó közösségei is létrehoztak újabb szociális szervezeteket, illetve kiszélesítették a már fennálló, szociális feladatokat (is) ellátó egyesületeik, a nőegyletek, szeretetházak, népkonyhák tevékenységét.

Az újvidéki hitközség vezetősége például már 1941 novemberére átfogó programot dolgozott ki az addig felmerült, és előre láthatóan tovább szaporodó problémák kezelésére. Karitatív teendőinek koordinálására számos más magyarországi társ közösségéhez hasonlóan Pártfogó Irodát létesített. A munkanélkülieket pénzbeli segéllyel igyekeztek támogatni. Mivel az intézményi költségvetés nem tette lehetővé a rászorulóknak rendszeres, érdemi támogatását, ezért a szükséges összegek előteremté-

Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. 1. rész. Adattár. STA Judaisztikai kutatócsoport, Budapest, 1994. 73., 510., 737.

⁹⁴ ÜVTL F259. Újvidék város városi előljárósága, 1571/1943.

sében a hitközségi tagok önkéntes felajánlásaira számítottak. Rendszeresen szerveztek gyűjtéseket a rászorulóknak pénzzel, tüzelővel, ruhaneművel való ellátására. Az állástalanok helyzetén egy ingyenes munkaközvetítő iroda létrehozásával terveztek könnyíteni, ehhez azonban a város polgármester arra hivatkozva nem járult hozzá, hogy Újvidéken már működött egy ingyenes állami munkaközvetítő. Ez a döntés a hitközségnek kifejezetten hátrányos volt, mert az állami munkaközvetítő kétértelműen a nem zsidó munkanélküliek elhelyezésének adott elsőbbséget. A hitközség szociális terveiben szerepelt egy Napközi Otthon („Melegedő”) felállítása is, amely végül 1942 decemberében nyílt csak meg.⁹⁵

Az országrész többi hitközsége is igyekezett a nehéz helyzetbe került tagjaiknak szociális támaszt nyújtani. A Szabadkai Izraelita Nőegylet és Népkönyha például pénzbeli támogatással és ebéddel látta el a rászorulókat, télen meleg ruhaneműt, tüzelőanyagot osztott.⁹⁶ Saját közösségeik nélküli tagjainak felkarolásán túl a délvidéki hitközségek az országos zsidó karitatív kezdeményezésekben is részt vettek, hozzájárultak például az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció segélyalapjához.⁹⁷

A szociális gondoskodás terén azoknak a településeknek a hitközségei vállalták a legtöbb feladatot, ahol internálótáborok is voltak. A topolyai tábor foglyai között például a Magyar Vöröskereszt és az újvidéki szerb Matica osztott ruhát, cipőt, élelmet.⁹⁸ Zsidók azonban ezekből nem kaphattak azon az alapon, hogy őket majd a hitközségek támogatják. A helybeli és a környéken lakó zsidó internáltakról a hozzátartozóik gondoskodtak. Azoknak a segítése viszont, akik nem a Délvidékről származtak, hanem mint „hontalanok” lettek őrizetbe véve – köztük számos nő és gyermek – a topolyai hitközségre hárult, amelyet ebben a környék más hitközségei és a Magyar Izraeliták

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ TLSz F60. PM V. 8381/1943-9576/1943. sz.

⁹⁷ TLZe F105.40. Mohol község, 4207/1942.

⁹⁸ A Srpska Matica a legjelentősebb szerb kulturális egyesület volt. Működését a visszacsatolást követően betiltották, majd a Kállay-kormány 1943 augusztusában – magyar kormánybízattal az élén – újra engedélyezte. A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások*. I. m. 308.

Pártfogó Irodája is segítettek. Bár az adományok gyűjtése, szétosztása a táborparancsnokság jóváhagyásával folyt, a járási főszolgabírónak nem tetszett, hogy olyanokat segíelyeznek, akiket „éppen nemzetellenes magatartásuk miatt” tartottak fogva. Engedély nélküli adománygyűjtés címén ezért a topolyai hitközség vezetőségének öt tagja közül hármat internáltatott, kettőt pedig rendőri felügyelet alá helyeztetett. A főszolgabíró azt is igyekezett megakadályozni, hogy a letartóztatottak fellebbezéseit a belügyminiszter kedvezően bírálja el. Utóbbi azonban nyilván belátta, hogy célszerűbb a hitközségi vezetők „méltó megbüntetése” helyett lehetővé tenni nekik az internált zsidók segíelyezésének megszervezését, ami legalább valamelyest javított a táborban uralkodó állapotokon, ezért az illetőket szabadon bocsátotta.⁹⁹

A munkaszolgálatosok behívása nagyban megnövelte a hitközségek szociális terheit. A zsidó munkaszolgálatosokat az állam, a hadsereg nem látta el a szükséges felszerelésekkel, és a bevonulásuk miatt jelentősen megszaporodott a kenyérkereső nélkül maradt családok száma is, akik rokonaik mellett elsősorban a hitközségeikre támaszkodhattak. A hatályos jogszabályok lehetővé tették ugyan az önkormányzatok számára a zsidó munkaszolgálatosok családtagjainak segíelyezését, a helyi hatóságok azonban ennek – mint országszerte – a Délvidéken is csak erősen változó hajlandósággal és mértékben tettek eleget.¹⁰⁰ A délvidéki hitközségek igyekeztek rendszeres támogatást adni mind a munkaszolgálatosoknak, mind azok hivatalos hadisegélyre hiába váró hozzátartozóinak, még ha szorult anyagi helyzetük miatt rendszerint a megélhetéshez szüksé-

⁹⁹ MNL OL K150 P. BM Személyes, VII-9a-1942-190511.

¹⁰⁰ A honvédelmi miniszter 1941. évi 70 000. eln. 22. sz. körrendelete a hadisegélyezésről szóló 6800/1942. ME sz. rendelet végrehajtásáról (1942. december 7.). *Magyarországi Rendeletek Tára 1942*. Belügyminisztérium, Budapest, 1943. 3164–3183., illetve a honvédelmi miniszter 1942. évi 12 000. eln. 23. sz. körrendelete, *Budapesti Közlöny*, 1942/45; TLZo F127. Zombor város iratai, Közigazgatási osztály, 13-1050/1943 és uo. F112. Apatin község, 17-1270/1943, 18-5822/1943, 21-4829/1943; TLSz F60. PM P. IV. 19833/1943; TLZe F098.47. Ada község, 692/1943.

ges összeg töredékével tudtak is csak könnyíteni a rászorultak helyzetén.¹⁰¹

Mivel maguk a hitközségek egyre szűkebb intézményi költségvetésből gazdálkodhattak, egyre nagyobb jelentősége volt a kevésbé kiszolgáltatott helyzetben lévő hitközségi tagok önkéntes adományainak. A katonai hatóságok által kirótt „hadisarcok” eleve súlyos terhet jelentettek az érintett zsidó közösségek anyagi helyzetére. A szociális kiadások gyarapodásával párhuzamosan azután a hitközségek egyik elsődleges bevételi forrását jelentő hitközségi adók összege az adófizető tagok számának csökkenése miatt is egyre kevesebb lett. A hitközségi adófizetők megfogyatkozását a délvidéki zsidó közösségeket sújtó atrocitások, az elmenekülések, elköltözések, esetenként a kikeresztelkedések, illetve igen jelentős mértékben a munkaszolgálatos behívások okozták.¹⁰² A hitközségi adózók közül sokan azért nem voltak többé képesek a közösségi költségvetéshez hozzájárulni, mert a zsidótörvények miatt elvesztették a kenyérkeresetüket.¹⁰³ A bevételkiesést a hitközségek úgy igyekeztek pótolni, hogy a még többé-kevésbé fizetőképessnek számító tagok áldozatkészségére apelláltak, vagy megnövelték a rájuk nehezedő adóterheket – remélve, hogy ez a lépés nem fogja a közösségi összetartás határait szétfeszíteni.¹⁰⁴

Az adók mellett a hitközségek legjelentősebb anyagi alapját a földbirtokaik jelentették. Némelyikük esetében az ezekből származó bevételek adták az intézményi jövedelem zömét. A zsidóbirtokok kisajátítása a hitközséget ettől a bevételi forrástól is megfosztotta, bár a helyzetet némileg javította, hogy az igénybevételi procedura lassúságának köszönhetően erre több hitközség esetében csak a visszacsatolás után egy-két évvel vagy

¹⁰¹ TLSz F60. PM IV. 847/1944, 17919/1943.

¹⁰² SCHWEITZER József–FROJIMOVICS Kinga (szerk.): I. m. 52., 734. A visszacsatolt országrész hitközségei közül a bácsföldvári fiókhitközség volt az egyetlen, amely 1941-ben megszűnt. A forrásból nem derül ki, hogy ez miért, illetve hogy a revízió előtt vagy után történt-e. A hitközség 1944 áprilisában huszonnyolc főt számlált, de egy adózója sem volt – elképzelhető, hogy ez okozta a megszűnést. Uo. 51.

¹⁰³ Uo. 123.

¹⁰⁴ TLZo F118. Órszállás község, 240/1942; TLZe F098.49. Ada község, 2095/1943.

még később került sor.¹⁰⁵ Romló anyagi helyzetük mellett a hitközségek számára a szociális feladataik ellátását a súlyosbódó háborús közellátási helyzet, infláció, áruhiány tovább nehezítette. A rászorulókat segélyezésüket végző hitközségi egyesületek mindezen okok miatt erőfeszítéseik ellenére is jellemzően csak a legalapvetőbb támogatást tudták biztosítani, és az idő előrehaladtával ennek a színvonalát sem mindig voltak képesek fenntartani. A Szabadkai Izraelita Nőegylet és a Népkehely munkájában például még 1943-ban is több mint kétszázötven önkéntes vett részt. Ez évi beszámolójuk azonban arról tanúskodik, hogy a kezüket egyre inkább megkötötték a növekvő forráshiánnyal társuló romló közellátási körülmények: „Az egyesület az utóbbi évben is igyekezett eleget tenni kötelezettségeinek, ezt természetesen az élelmiszerek állandó drágulása miatt csak mérsékelten tehetette. Szegényei ugyan továbbra is megkapják a napi ebédet, de ennek minősége a múltéhoz képest romlott. A nőegylet eddig meleg ruhaneműt és tüzelőanyagot is osztott szét a szegények között, amit ebben az évben nem tehetett meg.”¹⁰⁶

A karitatív összefogáson túl a megpróbáltatások között új jelentőséget nyertek a közösségi kapcsolatok megszilárdítását, nem utolsósorban pedig a hétköznapi normalitás érzetének fenntartását szolgáló kulturális, művelődési tevékenységek is. A visszacsatolás előtt a délvidéki hitközségek virágzó, szerteágazó közösségi aktivitásokat folytattak, melyeket igyekeztek az impériumváltás utáni megváltozott helyzetben is fenntartani, esetenként kiszélesíteni. Úgy tűnik azonban, hogy az elemi feladatok, a hitéleti és segélyezési teendők a közösségek erőforrásainak zömét felemésztették, amivel párhuzamosan a tágabb értelemben vett kulturális és egyéb közösségépítő tevékenységek háttérbe kényszerültek.

¹⁰⁵ TLZo F127. Zombor város iratai, Közigazgatási osztály, 21-86-2/1944 és uo. F124. Monostorszeg község, 3972/1943; VL F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 5-51381/1944; *Magyarországi zsidó hitközségek*. I. m. 481, 684.; TLZe F098.64. Ada község, 4067/1944.

¹⁰⁶ TLSz F60. PM V. 8381/1943 – 9576/1943.

Az újvidéki hitközség említett, 1941. novemberi terveiben például az is szerepelt, hogy a szociális munka kiszélesítése mellett a „vallásos és kulturális élet kimélyítését” célzó rendezvényeket is tartanak majd. A forrásokban azonban nincs nyoma, hogy ilyenekre sor került volna. Az újvidéki zsidóság helyzetét rövidesen alapjaiban rendítette meg az 1942. januári tragédia. A tömeggyilkosságok közvetlen és hosszabb távú következményei miatt, amelyeknek csak egyik, de lényeges eleme volt a közösség létszámának erőteljes megfogyatkozása, a kulturális kezdeményezések szükségképpen másodlagos jelentőségűvé váltak. A személyi veszteségek esetenként közvetlenül vezettek az egyesületek beszüntetéséhez. A Hasira Zsidó Dalegylet például azért oszlott fel egy hónappal a razzia után, mert a tagok kilencven százaléka „eltávozott”.¹⁰⁷

Az antiszemita diszkrimináció és üldöztetés a délvidéki zsidóság szervezeteit számtalan módon sújtotta. A cionista mozgalom elleni boszorkányüldözésen túl azonban a délvidéki hatóságok nem törekedtek szisztematikusan a kizárólag hitbuzgalmi, kulturális, különösen pedig a jótékonyági céllal működő zsidó egyesületek felszámolására. Bármennyire nem érdekelte őket az elszegényedett, kifosztott zsidók nyomora, azt azért belátták, hogy ezek felkarolása révén a zsidók saját társadalmi szervezetei lényegében hasznos funkciót látnak el. Nagy múltú szociális egyesületről lévén szó, az Újvidéki Izraelita Jótékony Nőegylet folytatólagos működését például a város polgármestere a belügyminiszter előtt maga is pártolta. A Nőegylet ennek ellenére 1943 szeptemberében indoklás nélkül feloszlott.¹⁰⁸ Feltehető, hogy ekkorra már nem volt a további működéshez elegendő személyi és anyagi kapacitása.

Kétségtelen azonban, hogy a hitközségek egyesületi életének beszűküléséhez egyes hatóságok ellenséges magatartása is hozzájárult. A zsidó szervezetekre, még a pusztán társadalmi, művelődési jellegűekre is olykor úgy tekintettek, mint állambiztonsági, nemzeti szempontból potenciálisan veszélyes fórumok-

¹⁰⁷ ÜVTL F259. Újvidék város városi előljárósága. 38262/1943; MNL OL K150. BM Ált. VII-5-192736/1943.

¹⁰⁸ ÜVTL F259. Újvidék város városi előljárósága. 39117/1943.

ra. A visszacsatolás után a délvidéki izraelita egyesületek – az országrészben működő minden egyéb társadalmi egyesülethez hasonlóan – csak belügyminiszteri jóváhagyással működhetek tovább. A Palánkai Izraelita Nőegyletet például a miniszter azért oszlatta fel 1942 őszén, mert Deák Leó vármegyei főispán a szervezet egyébként konkrét politikai kifogás alá nem eső működését az „adott körülmények között” nem tartotta „időszérűnek”.¹⁰⁹ A forrásokból nem derül ki, miért, de hasonló sorsra jutott az Óbecsei Izraelita Nőegylet is, amely már a katonai közigazgatás idején beszüntette a tevékenységét.¹¹⁰

1944 tavaszán a délvidéki zsidó hitközségek döntő többsége kizárólag hitbuzgalmi jellegű szervezeteket, például Talmud-Tóra egyleteket, vallásoktatási intézményeket, temetkezési egyleteket működtetett. Egyedül a nagyobb, népesebb hitközségeknél maradt valamivel szívesebb az egyesületi élet palettája, ám ezek is többnyire szociális, karitatív feladatokat láttak el. A szabadkai neológ közösség például Kórházegyesületet, Patronázs Egyesületet, Népkonyhát, Szeretetházat, Aggok Házát, Árvaházat és Nőegyletet is fenntartott. A topolyai hitközség Aggok Házát és Szeretetházat működtetett, a zentai és a magyarkanizsai neológ közösségek pedig jótékony nőegyleteket. A visszacsatolás előtt Zomborban és Adán is volt izraelita nőegylet, de 1944 tavaszára ezek már nem léteztek. Az egész országrészben 1944 tavaszán egyedül az újvidéki hitközség jegyzett egy általánosabb kulturális, művelődési célokra létesített Zsidó Kultúrotthont, ám a forrásokban nincs nyoma, hogy az ténylegesen működött volna.¹¹¹

¹⁰⁹ MNL OL K150. BM Ált. VII-5-181356/1944 és Uo. K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 175. t. 1942-28422.

¹¹⁰ MNL OL K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 175. t. 1943-16165.

¹¹¹ Uo. K150. BM Ált. I-31-31/e. - sz. n.1941. Kimutatás a Duna-bánságban működött kulturális intézményekről, szociális és közjótékonsági egyletekről, továbbá hazafias és egyéb egyesületekről (d. n.), illetve TLZe F098.33. Ada község, 243/1941; *Magyarországi Zsidó Hitközségek*. I. m. 50., 59–60., 66., 91–92., 110., 146–147., 159–160., 276., 359–360., 378–380., 416–417., 425–426., 504–505., 514–515., 522–524., 547–548., 617–620., 721–722., 738–739., 766–768.

Összegzés

Az antiszemita elnyomásra adott zsidó boldogulási és ellenállási stratégiák közül a leginkább régióspecifikus jelenségek egyike a térség zsidósága körében a két világháború között az anyaországánál jóval népszerűbbé váló, majd a revízió után föld alá kényszerült cionista mozgalom erőteljes részvétele volt a magyarelleses szervezett ellenállásban. Ilyen jelenséggént említhető továbbá, hogy a visszafoglalt Délvidék sajátos tranzit térséggé vált, ahol az itteni zsidóellenes atrocitások elől az anyaországba, majd esetleg külföldre menekülők, valamint a környező országokból az ott folyó antiszemita üldöztetés miatt a Délvidékre érkezők útjai keresztezték egymást. Nem egy délvidéki származású holokausz-túlélő, aki a dél-bácskai tömeggyilkos razziák konklúzióit levonva elhagyta az országot, és így át tudta vészelni a holokausztot, annak (is) tulajdonította a túlélését, hogy a „hideg napok” tapasztalatai alapján a magyarországi zsidóság többségével szemben idejekorán felismerte, hogy az antiszemitizmus Magyarországon is a zsidók tömeges legyilkolásába torkollhat.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a délvidéki zsidóság zöme nem menekült el, és nem is fordult szembe a magyar uralommal szervezett, pláne fegyveres formában. A magyarországi zsidóság túlnyomó többségéhez hasonlóan a délvidéki zsidók java része sem tudta, akarta elhinni, hogy az általuk közvetlen közelről látott, átélt atrocitások nem csupán kivételes, a hivatalos magyar állami zsidópolitikától idegen, meg nem ismétlődő túlkapások voltak. Ennek is betudható, hogy a délvidéki zsidók is általában az országszerte elterjedt „hagyományos” stratégiákat alkalmazták a saját sorsuk megkönnyítésére és az őket sújtó antiszemita diszkriminációval való szembesegülésre. Azok, akik fellebbezésekkel, kérvényekkel és más jogi eszközökkel folytattak küzdelmet, a magyar törvényesség működőképességére építettek. Azok, akik felismerték ennek korlátait és – okkal – nem bíztak a végrehajtók méltányosságában, a hatóságok és a lakosság megvesztegethetőségét kihasználva, esetleg keresztények haszon ellenében vagy jóindulatból nyújtott segítségével

próbálták a zsidóellenes rendelkezéseket kijátszani. A „megbízható” magyar lakosság pártfogásának, a személyes közbenjárásoknak a Délvidéken, ahol a hatóságok jó része nem helyiként nem ismerte jól a helyi viszonyokat, hatványozott jelentősége volt. A diszkrimináció egzisztenciális és morális romboló hatása elleni fellépés fontos eszköze volt továbbá a közösségi védőháló megerősítése. A hitközségek romló anyagi és infrastrukturális körülményeik ellenére, erejükön felül igyekeztek kiszolgáltatott helyzetbe került tagjaik részére támogatást biztosítani. Történtek lépések a hétköznapi élet normalitásának élményét biztosító kulturális kezdeményezések fenntartásának és kibővítésének irányába is, ezek azonban végül a szociális-karitatív tennivalók elsődlegessége miatt háttérbe szorultak.